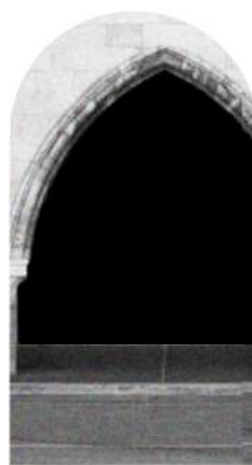
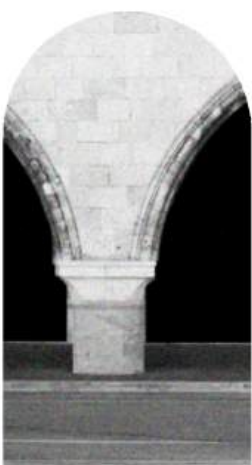
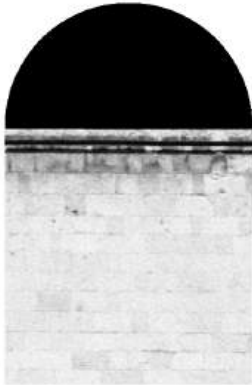
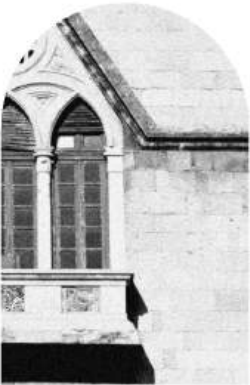
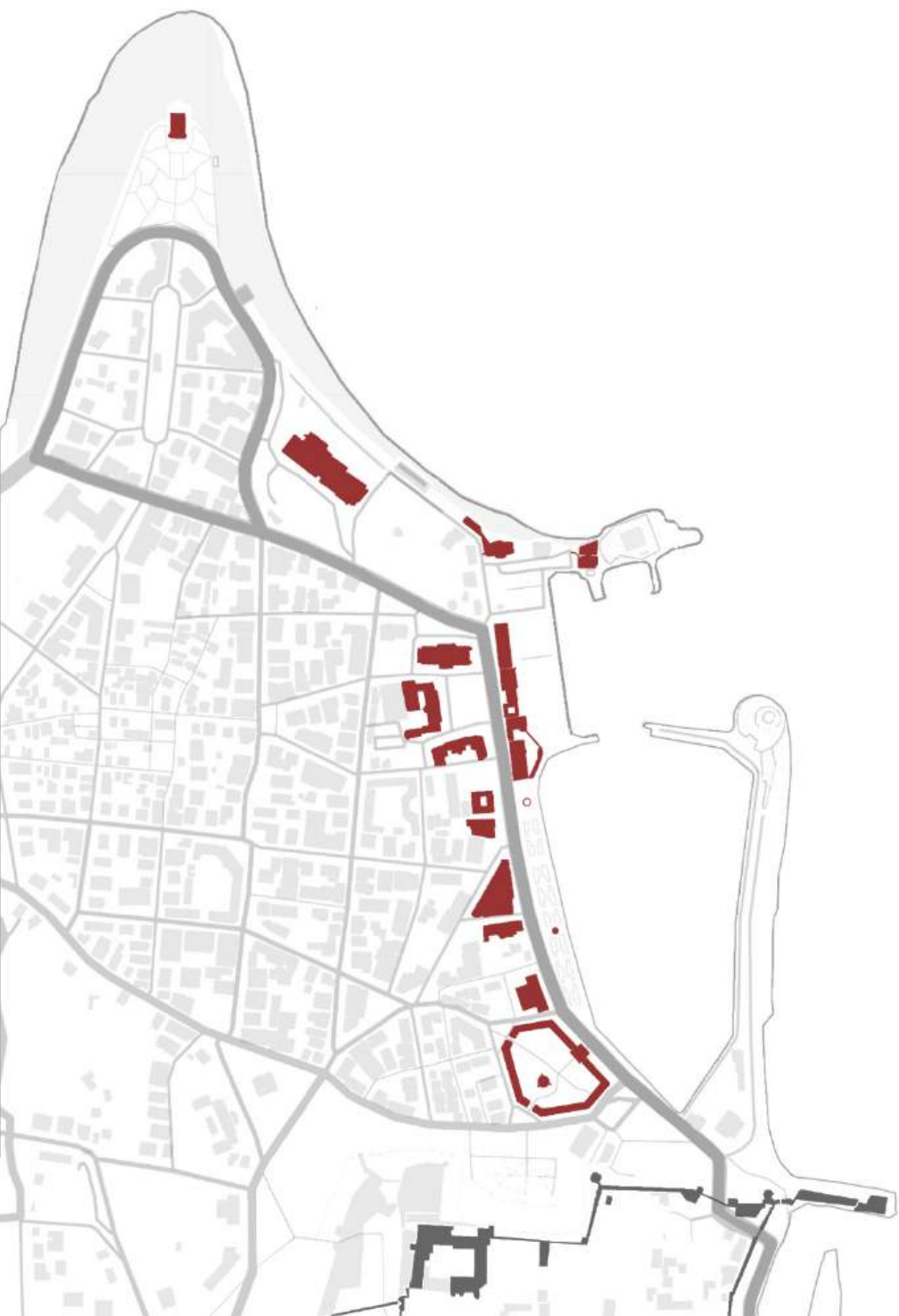

Επαναπροσδιορίζοντας τον ρόλο
της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς του ιταλικού εποικισμού
στην πόλη της Ρόδου

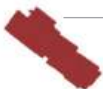

Ερευνητική Εργασία | Τελώνη Δέσποινα
Επιβλέπουσα Καθηγήτρια | Διμέλλη Δέσποινα

1. **Υδροβιολογικός Σταθμός Ρόδου**
(Reale Istituto di Ricerche Biologiche di Rodi)

2. **Ξενοδοχείο των Ρόδων/Καζίνο** (Albergo Di Rose)

3. **Ναυτικός Όμιλος Ρόδου** (Marechiaro)

4. **Κτίριο Έλλη** (Θαλάσσια λουτρά La Ronda)

5. **Νομαρχιακό Μέγαρο** (Palazzo Di Governo)

6. **Εθνικό Θέατρο** (Teatro Giacomo Puccini)

7. **Δημαρχείο** (Palazzo Littorio)

8. **Έδρα Μητροπολίτη** (Καθολική Αρχιεπισκοπή)

9. **Αστυνομική Διεύθυνση** (Palazzo delle Forze Armate)

10. **Εκκλησία Ευαγγελισμού** (Καθεδρικός Αγ. Ιωάννη)

11. **Ταχυδρομείο** (Palazzo Delle Poste)

12. **Λιμεναρχείο** (Casa del Fascio)

13. **Δικαστικό Μέγαρο** (Pallazo Di Giustizia E Tribunal)

14. **Ακταίον** (Circolo Italia)

15. **Τράπεζα Ελλάδος** (Banca d'Italia)

16. **Νέα Αγορά** (Mercato Nuovo)

Ευχαριστίες

στην κ. Δέσποινα Διμέλλη, για την πολύτιμη καθοδήγηση και υποστήριξή της καθ' όλη τη διάρκεια της ερευνητικής μου εργασίας,

στην οικογένειά μου, για την αμέριστη υποστήριξη τους,

στους κοντινούς μου ανθρώπους, για την υπομονή και την συμπαράσταση που μου έδειξαν από την αρχή.

Επαναπροσδιορίζοντας τον ρόλο
της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς του ιταλικού εποικισμού
στην πόλη της Ρόδου

Ερευνητική Εργασία

Φοιτήτρια | Τελώνη Δέσποινα
Επιβλέπουσα Καθηγήτρια | Διμέλλη Δέσποινα

Πολυτεχνείο Κρήτης | Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών
Νοέμβριος 2024

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

00.	Εισαγωγή	6
01.	Ιστορικό πλαίσιο	8
1.1	Η αρχή του Εξιταλισμού.	10
1.2	Δεύτερη περίοδος Ιταλοκρατίας.	12
1.2.1	Mario Lago. Το όραμα για μια ιταλική εικόνα της Ρόδου.	13
1.2.2	Η αρχιτεκτονική έκφραση του φασισμού μέσα από τον σχεδιασμό του νέου διοικητικού κέντρου.	14
1.2.3	Cesare Maria de Vecchi. Ο «εξαγνισμός» του Foro Italico.	16
1.3	Απο την κατοχή στην εθνική ενσωμάτωση.	19
02.	Η εξέλιξη της αρχιτεκτονικής των κτιρίων του Foro Italico	20
2.1	Η εκλεκτικιστική αρχιτεκτονική τα πρώτα χρόνια της Ιταλοκρατίας.	22
2.2	Παραδείγματα φασιστικής αναδιαμόρφωσης κτιρίων επί de Vecchi..	27
2.3	Το συγκρότημα κτιρίων στο θαλάσσιο μέτωπο.	34
2.4	Η τυπική διάταξη της πλατείας και οι δυναμικές σχέσεις των κτιρίων της.	39
2.5	Το Foro Littorio.	43
03.	Το ζήτημα της διαχείρισης	50
3.1	Casa del Fascio, Κόμο	53
3.2	Palazzo della Civiltà Italiana, Ρώμη	58
3.3	Πόλη Carbonia, Σαρδηνία	67
04.	Συμπεράσματα	68
05.	Βιβλιογραφία	74
06.	Πηγές εικόνων	76

00. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η αρχιτεκτονική έχει διαχρονικά χρησιμεύσει ως εργαλείο για την προβολή, έκφραση ή επιβολή της εκάστοτε εξουσίας. Στην περίπτωση του ιταλικού εποικισμού στην Ρόδο, η πόλη επεκτάθηκε και οργανώθηκε με στόχο την ανάδειξη του διοικητικού κέντρου και τη διάδοση των ιδεολογιών του φασιστικού καθεστώτος. Σημαντικό έργο του ρυθμιστικού σχεδίου ήταν το Foro Italico, μια παραλιακή λεωφόρος στο κέντρο της πόλης, κατά μήκος της οποίας ανεγέρθηκαν επιβλητικά κτίρια δημόσιου και διοικητικού χαρακτήρα. Σήμερα, οι κάτοικοι έχουν καταφέρει να οικειοποιηθούν αυτούς τους χώρους μέσω της επανάχρησής τους, ενσωματώνοντας τους στη δική τους ταυτότητα. Ως αποτέλεσμα, η οδός της 7ης Μαρτίου, όπως ονομάστηκε μετά την απελευθέρωση του νησιού, λειτουργεί πλέον όχι μόνο για παρελάσεις, αλλά για πορείες διαμαρτυρίας ενάντια σε ιδεολογίες που καταστέλλουν την ελευθερία και τα δικαιώματα.

Αναγνωρίζοντας πως η αρχιτεκτονική κληρονομιά της εποχής μπορεί να εγείρει δυσάρεστες μνήμες και συσχετισμούς λόγω του πολιτικού χαρακτήρα της, ο επαναπροσδιορισμός του ρόλου της απαιτεί ιδιαίτερη προσοχή ακόμα και μετά το τέλος του καθεστώτος. Η παρούσα εργασία εξετάζει τον τρόπο διαχείρισης αυτής της κληρονομιάς που σχετίζεται με την ιταλική κατοχή της Ρόδου και προσπαθεί

να απαντήσει στον προβληματισμό σχετικά με τον διπλό χαρακτήρα της οδού και των κτιρίων που την οριοθετούν: αφενός η φορτισμένη με φασιστικά ιδεώδη αρχιτεκτονική, και αφετέρου η ανάγκη για ενσωμάτωση της στην σύγχρονη δημοκρατική πόλη.

Η εξέταση του ιστορικού πλαισίου της ιταλικής κατοχής στη Ρόδο εστιάζει στον τρόπο που εκφράστηκε η πολιτική της Ιταλικής Διοίκησης μέσω της αρχιτεκτονικής δημιουργίας. Αυτή η ανάλυση διαρθρώνεται σε δύο περιόδους διακυβέρνησης: του Mario Lago (1922-1936) και του Cesare Maria de Vecchi (1936-1940), και καλύπτει την ιστορία της Ρόδου από την ιταλική κατοχή μέχρι την ένωση της με την Ελλάδα. Η καταγραφή και ανάλυση της εξέλιξης των κτιρίων του Foro Italico συμβάλλει στην κατανόηση του τρόπου με τον οποίο διαμορφώθηκε η σημερινή εικόνα του αστικού χώρου. Για την διερεύνηση της πολυπλοκότητας στη διαχείριση πολιτικά φορτισμένων αρχιτεκτονικών έργων σε μια δημοκρατική κοινωνία, παρουσιάζονται τρία παραδείγματα που χτίστηκαν υπό φασιστικά ιδεώδη στην Ιταλία: το Casa del Fascio, το Palazzo della Civiltà Italiana και το κτιριακό σύνολο στην κεντρική πλατεία της Carbonia. Μελετώντας τους τρόπους διαχείρισης τους μετά την πτώση του καθεστώτος, εξετάζεται η πρακτική εφαρμογή αυτών των θεωριών και εξαγονται συμπεράσματα

για την καλύτερη ενσωμάτωση της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς στο σύγχρονο αστικό τοπίο της Ρόδου. Η μεθοδολογία της έρευνας βασίστηκε στην μελέτη ελληνικής και ξένης βιβλιογραφίας σχετικά με την Ιταλική αρχιτεκτονική στα Δωδεκάνησα και την επανάχρηση μιας πολιτιστικής κληρονομιάς που φέρει ιστορικές και πολιτικές συνδηλώσεις. Επιπλέον, αξιοποιήθηκε το φωτογραφικό αρχείο του κ. Γεωργαλλίδη Σταύρου για την κατανόηση του αστικού χώρου της εποχής, ενώ η ξενάγηση στο εσωτερικό των κτιρίων από την πολιτικό μηχανικό κ. Σαμπάλου Αργυρώ, υπήρξε σημαντική για την κατανόηση της σημερινής τους κατάστασης.

Η παρούσα μελέτη δεν περιορίζεται στην ανάλυση της ιστορικής και αισθητικής αξίας των κτιρίων, όπως έχει αναλυθεί σε υπάρχουσα βιβλιογραφία αλλά πραγματεύεται επίσης τον πολιτικό και κοινωνικό ρόλο που διαδραματίζουν στον σύγχρονο πολυπολιτισμικό κόσμο. Με τον τρόπο αυτό, η έρευνα αυτή φιλοδοξεί να θέσει τις βάσεις για μελλοντική έρευνα στρατηγικών διαχείρισης που θα επιτρέπουν την αρμονική συνύπαρξη της ιστορικής μνήμης με τις ανάγκες της σύγχρονης κοινωνίας, ενσωματώνοντας τα στοιχεία που υποβαθμίστηκαν λόγω των πολιτικών επιδιώξεων της εποχής.

01.

Ιστορικό πλαίσιο

1. . Διακρίνονται τα κτίρια της οθωμανικής διοίκησης και οι πρώτες εκτός των τειχών κατοικίες.

1.1

Η αρχή του Εξιταλισμού.

Η απόφαση των ιταλικών στρατευμάτων να εισβάλουν στην Ρόδο τον Μάιο του 1912 εντάσσεται σε ένα ευρύτερο πλαίσιο πολιτικής της Ιταλίας, που αποσκοπούσε στην ανάδειξη της ως ιμπεριαλιστική δύναμη στην Ευρώπη. Μετά την ήττα της στην Αιθιοπία κατά την αποικιακή της εξάπλωση στην Αφρική, η Ιταλία επιχείρησε το 1911 την κατάληψη των οθωμανικών επαρχιών της Τριπολίτιδας και της Κυρηναϊκής. Η κατάληψη της Ρόδου και των υπόλοιπων Νότιων Σποράδων θα διέκοπτε τους δρόμους επικοινωνίας και ανεφοδιασμού της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας από τη Μικρά Ασία, πιέζοντας προς μια συνθήκη ειρήνης. Για να αποφευχθεί η αντίσταση του τοπικού πληθυσμού, η κατάκτηση παρουσιάστηκε αρχικά ως προσωρινή, στο πλαίσιο του ιταλοτουρκικού πολέμου (Κολώνας, 2002). Ως αποτέλεσμα, ο κυρίως ελληνικός πληθυσμός της τότε οθωμανοκρατούμενης Ρόδου [1], ελπίζοντας στην απελευθέρωση από τον οθωμανικό ζυγό και στην ένωση του νησιού με την Ελλάδα, συντάχθηκε στην πλευρά των Ιταλών.

Η συνθήκη του Ouchy το 1912, που τερμάτισε τον ιταλοτουρκικό πόλεμο, επισημοποίησε την προσάρτηση της Λιβύης στην Ιταλία, ενώ τα Δωδεκάνησα παρέμειναν ως ενέχυρο μέχρι την

οριστική αποχώρηση των τούρκικων δυνάμεων. Με το ξέσπασμα του Α Παγκοσμίου Πολέμου και την ανάγκη συμμετοχής της Ιταλίας υπέρ της Entente, οι μόνιμες βλέψεις της για την κατάκτηση των νησιών επικυρώθηκαν, καθιστώντας τα στρατηγική βάση για την επιρροή της στη Μικρά Ασία (Καρανάσος, 2009). Οι Δωδεκανήσιοι και η ελληνική διασπορά αντιστάθηκαν σθεναρά στην κατοχύρωση της ιταλικής κυριαρχίας, διοργανώνοντας συλλαλητήρια, όπως αυτό στο χωριό Παραδείσι το 1919 (Κολώνας, 2002).

Στόχος της πρώτης περιόδου της Ιταλοκρατίας ήταν να τεθούν οι βάσεις για μια ομαλή πορεία προς την οριστικοποίηση της κατάκτησης της Δωδεκανήσου. Ο Giovanni Ameglio, ως πρώτος κυβερνήτης, προσπάθησε να κατευνάσει τις προσπάθειες αντίστασης, εστιάζοντας στην περιθωριοποίηση των πνευματικών ταγών, μέσα από φυλακίσεις ή εξορίες. Προκηρύξεις που υπόσχονταν σεβασμό προς την θρησκεία και τον πολιτισμό της ελληνικής κοινότητας, δημιουργούσαν ένα ψευδές κλίμα ειρήνης.

Σημαντικό μέρος του εγχειρήματος αποτέλεσε επίσης η ιδεολογική προπαγάνδα των κατακτητών,

μέσω της υπενθύμισης της ιταλικής παρουσίας στην ιστορία του νησιού, ως απόγονοι των Ιπποτών του τάγματος του Αγίου Ιωάννη. Συγκεκριμένα, έγινε μελέτη και καταγραφή των ιπποτικών μνημείων της Ρόδου από αρχαιολόγους, με πρωτοστάτη τον μεσαιωνολόγο Giuseppe Gerola. Η ανάλυση αυτή αποσκοπούσε στην αποκατάσταση των μνημείων με υπεύθυνο τον αρχαιολόγο Amedeo Maiuri, γεγονός που καταδεικνύει το ενδιαφέρον της Ιταλίας για την περαιτέρω προβολή της μεσαιωνικής κληρονομιάς της Ρόδου. Έργα αποκατάστασης στον ιστορικό πυρήνα, όπως αυτή του πρώην Νοσοκομείου των Ιπποτών, στο οποίο θα στεγαζόταν το Αρχαιολογικό Μουσείο Ρόδου και αυτή του καταλύματος της «γλώσσας» της Ιταλίας, θα αναδεικνύονταν ως συνέχιση του «ένδοξου» ιπποτικού παρελθόντος. Η Εφορεία μνημείων και ανασκαφών που ιδρύθηκε αργότερα, θα προσπαθήσει να διευθετήσει το θέμα αρχαιοκαπηλίας από την πλευρά της ιταλικής διοίκησης, καθώς τα αρχαιολογικά ευρήματα γινόντουσαν συχνά αντικείμενο εμπορίου προς όφελος της.

Παράλληλα, έργα υποδομής πραγματοποιήθηκαν επί των τειχών της μεσαιωνικής πόλης, αλλά και γύρω από αυτή. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί

η μετατροπή της περιοχής των μουσουλμανικών και εβραϊκών νεκροταφείων, που διαχωρίζε την Παλιά Πόλη από την περιοχή Μαράσια, σε μία προστατευτική ζώνη πρασίνου. Με αυτόν τον τρόπο θα εξασφαλιζόταν η ακεραιότητα του ιστορικού πυρήνα ή «Μνημειακής Ζώνης», όπως ανακηρύχθηκε, από την δημιουργία της νέας πόλης που θα ακολουθούσε τα επόμενα χρόνια. Οι επεμβάσεις που έγιναν επί των οχυρώσεων και στις πύλες τους, όπως η αποκατάσταση της πύλης του Αγίου Παύλου, ήταν σημαντικές για την μετέπειτα διαμόρφωση του χώρου σύνδεσης και μετάβασης από το ενετικό παρελθόν στην μοντέρνα πόλη.

Η παραπάνω διαχείριση των μεσαιωνικών μνημείων αποτελεί μια προσπάθεια να τεθούν τα θεωρητικά θεμέλια προς τον εξιταλισμό της Ρόδου, μέσα από τον οποίο θα ευνοούταν η μόνιμη εδραίωση της ιταλικής παρουσίας. Το πολιτικό αυτό εγχείρημα θα λάβει ακόμα μεγαλύτερες διαστάσεις μέσα από τα πολεοδομικά και αρχιτεκτονικά έργα που θα πραγματοποιηθούν για την πόλη κατά την διάρκεια της δεύτερης περιόδου της Ιταλοκρατίας (Καρανάσος, 2009).

1.2

Δεύτερη περίοδος Ιταλοκρατίας.

2. Το Ρυθμιστικό σχέδιο της Ρόδου (Florestano di Fausto 1926)

Η δεύτερη περίοδος της Ιταλοκρατίας σηματοδοτήθηκε με την Συνθήκη της Λωζάνης το 1923. Σύμφωνα με αυτή, επισημοποιήθηκε η μόνιμη κυριαρχία των «Ιταλικών νησιών του Αιγαίου» όπως ονομάστηκαν· μια ονομασία που προδίδει την επιδίωξη των νησιών όχι τόσο ως αποικία της Ιταλίας, αλλά ως κτήση, ως ένα τμήμα της λατινικής ιστορίας της, όπως ήθελε η ίδια να προβάλει. Σημαντικό σταθμό της εποχής αποτέλεσε η άνοδος του Mussolini στην ηγεσία το 1922, με τις εθνικιστικές και ιμπεριαλιστικές πεποιθήσεις να διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο και στην εξωτερική πολιτική της Ιταλίας (Κολώνας, 2002). Εκείνη την εποχή στα Δωδεκάνησα η ιταλική διοίκηση ανέκτησε τον έλεγχο της οικονομίας και της εκπαίδευσης, περιορίζοντας τα δικαιώματα της εκκλησίας. Με αυτόν τον τρόπο, επιβλήθηκε ο εξιταλισμός της εθνικής, πολιτιστικής και θρησκευτικής ταυτότητας του τοπικού πληθυσμού, γεγονός που συνέβαλε στην αύξηση των μεταναστευτικών ροών.

Η περίοδος αυτή για το νησί της Ρόδου διακρίνεται σε δύο μέρη με βάση τον εκάστοτε κυβερνήτη. Το πρώτος σκέλος, από το 1922 μέχρι το 1936, χαρακτηρίζεται από την ηγεσία του Mario Lago και τον σχεδιασμό της νέας πόλης. Το δεύτερο σκέλος, από το 1936 μέχρι το 1940, σχετίζεται με τον Cesare Maria de Vecchi και τις φασιστικές επεμβάσεις στον αστικό ιστό της πόλης. Αν και οι δύο κυβερνήτες είχαν διαφορετικές προσεγγίσεις ως προς τα έργα που υλοποιήθηκαν την εποχή τους, και οι δύο επέβαλαν τις αντιλήψεις ενός ολοκληρωτικού καθεστώτος με αυταρχισμό (Τσιρπανλής, 1998).

1.2.1

Mario Lago.

Το όραμα για μια ιταλική εικόνα της Ρόδου

Εκπρόσωπος αυτών των πεποιθήσεων και υπεύθυνος για την διακυβέρνηση των νησιών με έδρα την Ρόδο από το 1922 ήταν ο διπλωμάτης Mario Lago. Ο Lago οραματιζόταν την Ρόδο ως ένα κέντρο πνευματικού και πολιτιστικού χαρακτήρα, που θα λειτουργούσε ως τουριστικό θέρετρο της Μεσογείου και μέσο προβολής της ιταλικής διοίκησης. Για να επιτευχθεί αυτό, δόθηκε έμφαση τόσο στην προστασία και ανάδειξη της μεσαιωνικού πλούτου ως πρόγονου του ιταλικού πολιτισμού, όσο και στη δημιουργία μιας φαινομενικά «Ιταλικής Ρόδου» μέσω επιβλητικών έργων υποδομής. Η δημιουργία μιας τέτοιας αρχιτεκτονικής κληρονομιάς ήταν σημαντική για την φασιστική κυβέρνηση, καθώς προβαλλόταν ως προσφορά του ολοκληρωτικού καθεστώτος προς τον λαό, κερδίζοντας την συναίνεσή του και εξασφαλίζοντας παράλληλα την διαχρονική διατήρηση της παρουσίας της (Καρανάσος, 2009).

Με την αρχιτεκτονική να αποτελεί βασικό εργαλείο για την επιβολή της εξουσίας, το παραπάνω εγχείρημα ανατέθηκε στον αρχιτέκτονα Florestano di Fausto, ο οποίος ήταν υπεύθυνος για την σύνταξη του Ρυθμιστικού Σχεδίου της πόλης. Το σχέδιο [2] εγκρίθηκε το 1936 και κύριος στόχος των πολεοδομικών επεμβάσεων ήταν η αναβίωση του ιστορικού πυρήνα και η επέκταση της πόλης. Στην νέα πόλη θα ενσωματώνονταν οι συνοικίες των εποίκων, τα νέα κυβερνητικά κτίρια και οι

συνοικίες Μαράσια του αυτόχθονος πληθυσμού. Ο οργανικός χαρακτήρας του Νεοχωρίου, μιας από τις ελληνικές συνοικίες, θα διατηρούταν, εντείνοντας την αντίθεση με την καθαρότητα του σύγχρονου κέντρου και αναδεικνύοντας περαιτέρω την ισχύ του (Χριστοφυλάκης, 2021).

Ξεκινώντας από την ιστορικό κομμάτι της Ρόδου, δόθηκε σημασία στην μεσαιωνική πόλη, η οποία υπέστη επεμβάσεις μικρής κλίμακας, όπως διαπλατύνσεις δρόμων και δημιουργία μικρών πλατειών. Η συνέχιση του ιπποτικού παρελθόντος εκφράστηκε επίσης μέσω αποκαταστάσεων σημαντικών κτιρίων, με τη απομάκρυνση οποιουδήποτε στοιχείου που αντιτίθετο σε αυτή την αφήγηση. Η αντίθεση ανάμεσα στη γραφικότητα και τη φυσιογνωμία του δαιδαλώδους ιστού του μεσαιωνικού πυρήνα και στις αυστηρές χαράξεις και την καθαρότητα του νέου ιταλικού κέντρου θα ευνοούσε την ιστορία που ήθελαν να διηγούνται για το καθένα. Επομένως, δεδομένης της δυνατότητας άμεσης σύνδεσης με το μεσαιωνικό περιβάλλον και της στρατηγικής θέσης του θαλάσσιου μετώπου της πόλης, το νέο διοικητικό κέντρο συγκροτήθηκε στο λιμάνι Μανδράκι. Η πύλη του Αγίου Παύλου στην Παλιά Πόλη, αποκατεστημένη το 1920, θα αποτελούσε την κύρια δίοδο επικοινωνίας των δύο κέντρων και θα συνέβαλε στο πολιτικό αφήγημα της «συνέχισης ενός ένδοξου παρελθόντος» (Καρανάσος, 2009).

1.2.2

Η αρχιτεκτονική έκφραση του φασισμού μέσα από τον σχεδιασμό του νέου διοικητικού κέντρου.

Η δημιουργία του Foro Italico

Βασικό άξονα του νέου κέντρου αποτέλεσε ο χώρος περιπάτου κατά μήκος του λιμανιού που ξεκινούσε από την πύλη του Αγίου Παύλου και έφθανε μέχρι και το βορειότερο άκρο του νησιού. Στο πρώτο τμήμα του, το Foro Italico, θα συγκεντρώνονταν τα νέα διοικητικά κτίρια, ενώ στο δεύτερο, το Foro Littorio, θα τοποθετούνταν η τουριστική ζώνη που θα αναδείκνυε την Ρόδο ως Μεσογειακό θέρετρο. Η γραμμική πλατεία του Foro Italico [3] θα οριοθετούνταν από την θάλασσα με έναν αμιγή πεζόδρομο με παρτέρια και από την άλλη με επιβλητικά κτίρια (Καρανάσος, 2009). Ο ελεύθερος χώρος που διαμορφωνόταν από τον σχεδιασμό του Foro Italico θα ευνοούσε τις παρελάσεις και τη συγκέντρωση πλήθους, προβάλλοντας έτσι το φασιστικό καθεστώς, όπως συνέβαινε και σε αντίστοιχα παραδείγματα στην Ρώμη (Κολώνας, 2002).

Η υλοποίηση αυτών των μεγάλων αρχιτεκτονικών έργων προϋπόθετε μια διαδικασία απαλλοτρίωσης στο Μανδράκι, η οποία «νομιμοποιούνταν» μέσω του Διατάγματος της Διοίκησης του 1924. Ως αποτέλεσμα, πολλά από τα κτίρια κατασχέθηκαν από την οθωμανική διοίκηση ή ιδιώτες Ροδίτες, γεγονός που οδήγησε σε ουσιαστικό επανασχεδιασμό υφιστάμενων οικοδομημάτων (Καρανάσος, 2009). Σε αυτά περιλαμβάνονται κατά σειρά η Νέα Αγορά, η Τράπεζα Ιταλίας, η Ιταλική Λέσχη, τα Δικαστήρια

και το Ταχυδρομείο. Αντιδιαμετρικά αυτών, και σε συνέχεια του πεζόδρομου, ανεγέρθηκαν εκ νέου ο Καθεδρικός Ναός του Αγίου Ιωάννη μαζί με το Μέγαρο του Λατίνου Αρχιεπισκόπου, καθώς και το Κυβερνητικό Μέγαρο, κατέχοντας σημαντική θέση δίπλα στην θάλασσα. Στα κτίρια της νέας διοίκησης υπάρχουν αναφορές στην Αναγέννηση, τον Μανιερισμό αλλά και τον Νεοκλασικισμό, με τα στοιχεία, ωστόσο, να ανασυντίθενται ώστε να αναδειχθούν οι νέες αξίες. Η αρχιτεκτονική τους, αν και ρασιοναλιστική, ενσωμάτωνε επιλεκτικά στοιχεία της τοπικής αρχιτεκτονικής παράδοσης, συνδυάζοντας στοιχεία από το βυζαντινό, ενετικό και ισλαμικό παρελθόν του νησιού, με κυρίαρχα πάντα αυτά της ιπποτικής περιόδου. Το Foro Littorio θα διαρθρώνονταν από υποδομές όπως τα λουτρά La Ronda, το Ξενοδοχείο των Ρόδων και ο Ναυτικός Όμιλος, διαμορφώνοντας τον τουριστικό και κοσμικό χαρακτήρα της Ρόδου (Καρανάσος, 2009).

Η συγκεκριμένη προσέγγιση από την μεριά των Ιταλών αρχιτεκτόνων στο Foro Italico και στο Foro Littorio, δεν αποσκοπούσε τόσο στην ένταξη της αρχιτεκτονικής με το περιβάλλον του νησιού και την ιστορία του, όσο στην εναρμόνιση της με το αστικό περιβάλλον των ιταλικών κτήσεων στη Μεσόγειο, επεκτείνοντας έτσι τα αντιληπτά όρια της επικράτειας (Κολώνας, 2002).

3. Η λεωφόρος Foro Italico στο Μανδράκι της Ρόδου, 1929

1.2.3

Cesare Maria de Vecchi.

Ο «εξαγνισμός» του Foro Italico

Μερικούς μήνες μετά την κατάληψη της Αιθιοπίας και με το φασιστικό καθεστώς να ταυτίζεται πλήρως με τις αξίες της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, την πολιτική και στρατιωτική διακυβέρνηση των νησιών διαδέχεται το 1936 ο διοικητής Cesare Maria de Vecchi. Ως πρώην κυβερνήτης της Σομαλίας και Υπουργός Παιδείας του Μουσολίνι, ο de Vecchi κρίνεται κατάλληλος για την ολοκληρωτική εξυγίανση της Ρόδου, τόσο πνευματική όσο και υλική (Καρανάσος, 2009).

Αν και ο εξιταλισμός της Ρόδου είχε αρχίσει να διαμορφώνεται επί διοίκησης Mario Lago, η νέα διακυβέρνηση αμφισβήτησε την προηγούμενη πολιτική και επιχείρησε την πλήρη ταύτιση με τις αρχές της νέας Μητρόπολης (Κολώνας, 2002). Η ολοκληρωτική πολιτική του de Vecchi εκφράστηκε μέσα από άμεσες παρεμβάσεις στην αυτοδιοίκηση, το δίκαιο και την θρησκεία, με την προπαγάνδα να διαδραματίζει σημαντικό ρόλο, ειδικά στην εκπαίδευση (Τσιρπανλής, 1998).

Οι αρχιτεκτονικές παρεμβάσεις που έγιναν στο Foro Italico [4,5] φανερώνουν τον απολυταρχικό χαρακτήρα ενός πιο ώριμου φασιστικού καθεστώτος (Κολώνας, 2002). Ο ανασχεδιασμός των κτιρίων βασίστηκε στις αρχές του ιταλικού ρασιοναλισμού, που συνδυάζει κλασσικά και μοντέρνα στοιχεία χωρίς να περιορίζεται αποκλειστικά στο παρελθόν,

αποφεύγοντας ταυτόχρονα τον διεθνισμό του μοντέρνου. Από την μία πλευρά, η άντληση στοιχείων από την κλασική Ρώμη προσέφερε στην αρχιτεκτονική μια νεοκλασική μνημειακότητα, ενώ από την άλλη, ο νεωτερισμός της φασιστικής ιδεολογίας ταυτιζόταν με τον νεωτερισμό του μοντέρνου (Κολώνας, 2002). Αυτό είχε ως αποτέλεσμα στα κτίρια να επιβληθεί ένας αυστηρά πουριστικός χαρακτήρας, ανασχηματίζοντας τα με αλλαγές ή προσθήκες φασιστικής ρητορικής και αφαιρώντας στοιχεία που τους προσέφεραν εκλεκτικιστικό ύφος ή συνδέονταν με το παρελθόν (Καρανάσος, 2009). Χαρακτηριστικά όπως η έμφαση στην καθαρή γεωμετρία και η απουσία περιττών διακοσμήσεων, σε συνδυασμό με την μνημειώδη κλίμακα, προσπάθησαν να εκφράσουν το κύρος και την μεγαλομανία που το νέο καθεστώς επιδίωκε (Κολώνας, 2002).

Ένα ακόμα χαρακτηριστικό του «εξαγνισμού» των δημόσιων κτιρίων που πραγματοποιήθηκε κατά την περίοδο του de Vecchi ήταν η χρήση πωρόλιθου ή επιχρίσματος που μιμείται την δομή του (pietra finta). Η επένδυση των νέων κτιρίων όπως το Ξενοδοχείο των Ρόδων, το Δικαστικό Μέγαρο, το Μέγαρο Φασισμού και η Ιταλική Λέσχη, δημιούργησε την αίσθηση συνέχειας από το ιπποτικό παρελθόν της μεσαιωνικής πόλης στην επιβλητικότητα του νέου κέντρου (Χριστοφυλάκης, 2021).

4. To Foro Italico enti Mario Lago

5. To Foro Italico enti Cesare de Vecchi

6. Έπαρση ελληνικής σημαίας κατά την τελετή ενσωμάτωσης Δωδεκανήσων

1.3

Απο την κατοχή στην εθνική ενσωμάτωση.

Έναν μήνα μετά την πτώση της κυβέρνησης του Μουσολίνι το 1943, ο στρατηγός Pietro Badoglio υπέγραψε ανακωχή με τους Συμμάχους, αναστρέφοντας τις μέχρι τότε συμμαχίες. Στις 11 Σεπτεμβρίου του ίδιου έτους, η ναζιστική Γερμανία ανέλαβε τη διοίκηση των Δωδεκανήσων, την οποία διατήρησε μέχρι το 1945. Τα χρόνια της γερμανικής κατοχής ήταν ιδιαίτερα βάρβαρα, καθώς σχεδόν ο μισός γηγενής πληθυσμός, που άνηκε στην εβραϊκή κοινότητα, αφανίστηκε (Καρανάσος, 2009).

Μετά το τέλος του πολέμου και την απελευθέρωση των νησιών από τις Συμμαχικές δυνάμεις στις 8 Μαΐου 1945, τα Δωδεκάνησα πέρασαν υπό διετή βρετανική διοίκηση. Η ένωση των Δωδεκανήσων με το ελληνικό κράτος υπεγράφη τελικά τον Φεβρουαρίου του 1947, σύμφωνα με τη συνθήκη του Παρισιού. Η Ελλάδα επικύρωσε τη συμφωνία στις 22 Οκτωβρίου, με τα νησιά να προσαρτώνται επισήμως στις 28 Οκτωβρίου, ώστε η ημερομηνία να συμπίπτει με την επέτειο της έναρξης του ελληνοϊταλικού πολέμου. Η

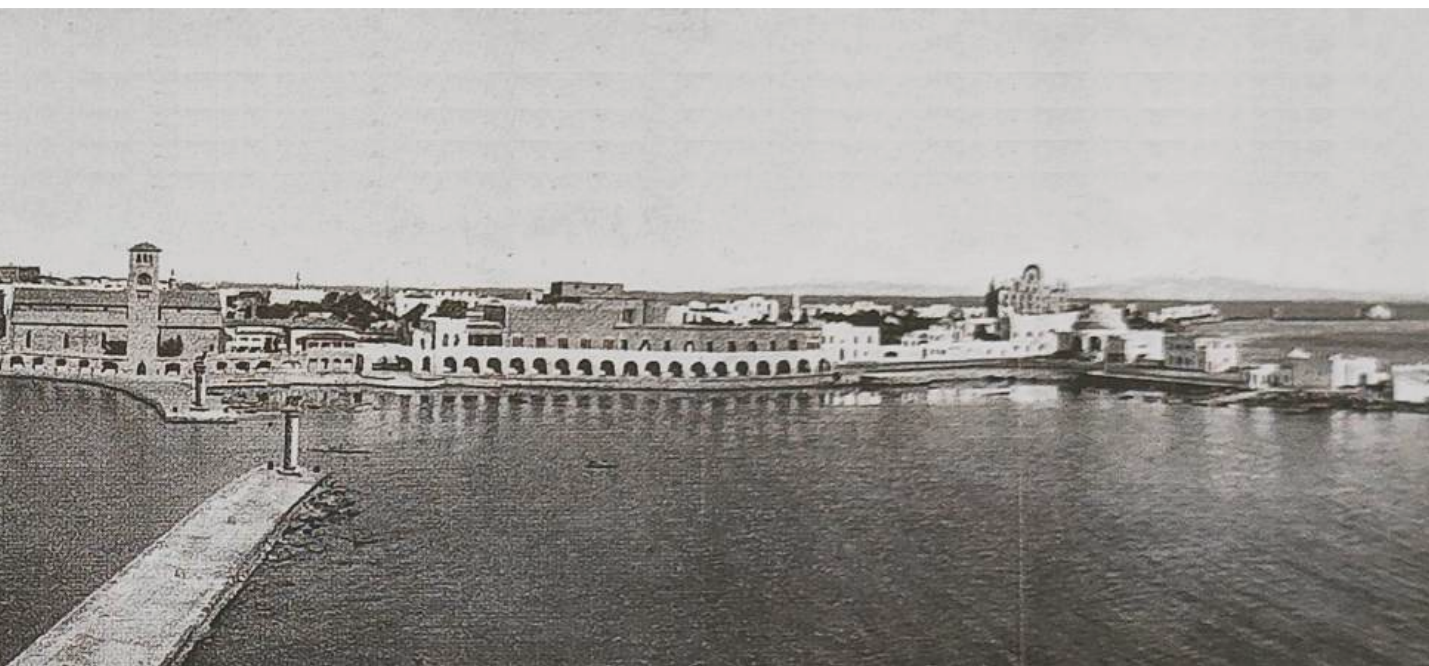
επίσημη τελετή ενσωμάτωσης [6] πραγματοποιήθηκε στις 7 Μαρτίου του 1948 επί βασιλείας του Παύλου, καθιερώνοντας την ημερομηνία ως την επίσημη επέτειο της ενσωμάτωσης και μετονομάζοντάς το Foro Italico σε Λεωφόρο 7ης Μαρτίου (Λιμαντζάκης, 2015).

Κατά την μεταπολεμική περίοδο, η Ρόδος αναδείχθηκε σε σημαντικό τουριστικό προορισμό, με τη δεκαετία του '70 να σηματοδοτεί την κορύφωση της τουριστικής της ανάπτυξης. Η συνεχής αύξηση των ξενοδοχειακών μονάδων και η μαζική προσέλευση επισκεπτών, οδήγησαν σε ένα πιο κατακερματισμένο αστικό περιβάλλον. Το 1985, η σύμβαση μεταξύ του Ταμείου Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων και του Δήμου Ρόδου, καθώς και η ίδρυση του γραφείου της μεσαιωνικής πόλης, ήταν καθοριστικά για την ανάδειξη του ιστορικού πυρήνα με μια πιο αμερόληπτη προσέγγιση αυτή την φορά (Κολώνας, 2002).

02.

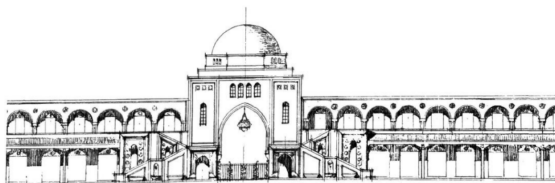
Η εξέλιξη της αρχιτεκτονικής των κτιρίων του Foro Italico

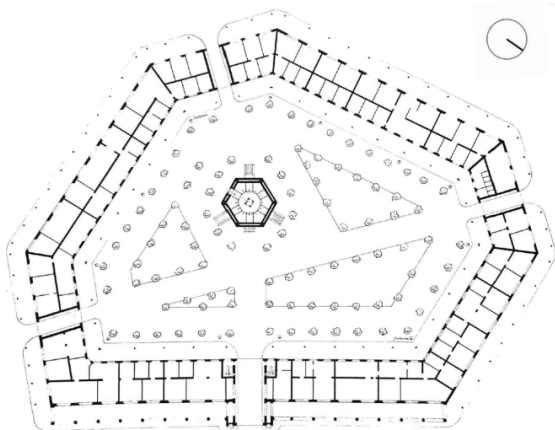
7. Αποψη της Ρόδου το 1936. Διακρίνεται το νέο διοικητικό κέντρο των Ιταλών στο Μανδράκι.

2.1

Η εκλεκτικιστική αρχιτεκτονική τα πρώτα χρόνια της Ιταλοκρατίας.

8. Όψη Νέας Αγοράς επί του Foro italico.

9. Κάτοψη Νέας Αγοράς.

Ένα από τα πρώτα έργα Μεσογειακού ρασιοναλισμού και χαρακτηριστικό παράδειγμα εκλεκτικιστικής αρχιτεκτονικής με ανατολίτικα στοιχεία, αποτελεί η **Νέα Αγορά** [11] που ανατέθηκε στον Fausto το 1923 (Κολώνας, 2002). Βασικός σκοπός ήταν να μεταφερθεί το κέντρο εμπορικής δραστηριότητας που μέχρι τότε βρισκόταν στην μεσαιωνική πόλη, σε πιο άμεση σχέση με το νέο κέντρο. Χρησιμοποιώντας το κτίσμα των πρώην οθωμανικών δικαστηρίων και εξελίσσοντας ουσιαστικά τον παραδοσιακό τύπο αγορών της Ανατολής, η Νέα Αγορά τοποθετήθηκε σε ένα πολύ στρατηγικό σημείο πλησίον του εμπορικού λιμανιού του νησιού (Καρανάσος, 2009).

Το επταγωνικό συγκρότημα διέθετε τέσσερις στοές εισόδου με ημιυπαίθριους χώρους κίνησης, εξωτερικά και εσωτερικά κάθε όψης [9]. Στην συμμετρική όψη επί του Foro Italico [8], ξεχώριζε η μνημειακή πύλη εισόδου στεγασμένη από τρούλο που στηριζόταν σε γοτθικά τόξα. Εσωτερικά, οι αγορές διεξάγονταν τόσο στα ισόγεια καταστήματα, όσο και στον υπαίθριο χώρο της εσωτερικής αυλής, με σημαντικότερη την εξάγωνη ημιυπαίθρια ιχθυαγορά, διακοσμημένη με μοτίβα από το θαλάσσιο περιβάλλον (Χριστοφυλάκης, 2021). Το 1932, ο R. Petracco σχεδίασε την Συνοικία της Νέας Αγοράς [10], διώροφα κτίρια με καταστήματα στο ισόγειο, απέναντι του αρχικού κτιρίου ολοκληρώνοντας το κτιριακό συγκρότημα (Κολώνας, 2002).

Σημαντικό χαρακτηριστικό της Νέας Αγοράς και της συνοικίας της αποτελεί η **επιλογή διατήρησης ή ένταξης μουσουλμανικών στοιχείων**, από τους τρούλους μέχρι τους κλειστούς καφασωτούς εξώστες, παρά του ότι μέχρι τώρα καθαιρούνταν από τα κτίρια της ιπποτοκρατίας (Κολώνας, 2002). Από το 1950 υπάρχουν καταστήματα στο εσωτερικό της αυλής και όροφος με γραφεία. Οι χρήσεις ,τουριστικού κυρίως χαρακτήρα, που φιλοξενεί σήμερα δεν συμβάλουν στην ανάδειξη του χώρου ως σημείο αναφοράς όπως στο παρελθόν (Martinoli & Perotti, 1999).

10. Η Συνοικία της Νέας Αγοράς.

11. Το συγκρότημα της Νέας Αγοράς στο Μανδράκι.

12. Palazzo Delle Poste, 1928.

13. Ανάγλυφη παράσταση του Κολοσσού της Ρόδου.

14. Banca d'Italia 1935.

Η χρήση υπάρχοντος μορφολογικού λεξιλογίου από το ιστορικό παρελθόν του νησιού, φαίνεται και σε άλλα κτίρια που ανέλαβε ο Fausto το 1927, όπως η **Τράπεζα Ιταλίας** [14]. Με την συμβολή του μηχανικού Accobi, η τράπεζα χτίστηκε το 1930 και ενώ εμφανίζει κλασικιστικά στοιχεία όπως η συμμετρία και ο επαναλαμβανόμενος ρυθμός της καμάρας στα ανοίγματα, ανήκει στην εκλεκτικιστική αρχιτεκτονική (Κολώνας, 2002). Η οργάνωση της κάτοψης γίνεται με την ανάπτυξη χώρων και γραφείων γύρω από την κεντρική αίθουσα στην οποία πραγματοποιούνται οι συναλλαγές, πάνω από την οποία τοποθετείται φεγγίτης που διαχέει το φυσικό φως στο εσωτερικό του κτιρίου. Ο σχεδιασμός των εσωτερικών χώρων προδίδει μια προσπάθεια συνένωσης του παρελθόντος με το παρόν, αντλώντας στοιχεία από τον μεσαίωνα αλλά και το μοντέρνο με χρήση γυαλιού, μαρμάρινου δαπέδου και ξύλινης επίπλωσης.

Αντίστοιχο παράδειγμα αποτελεί το **Ταχυδρομείο** [12], το οποίο στεγάστηκε στο πρώην Τουρκικό Διοικητήριο, η όψη του οποίου έφερε αναφορές σε νεοκλασικές μορφές και εναρμονιζόταν με το τότε αστικό τοπίο των Δωδεκανησίων. Η νέα πρόσοψη του όπως αυτή αναδιαμορφώθηκε από τον F. di Fausto το 1928, αντλεί στοιχεία από την ύστερη αναγέννηση όπως οι πεσσοί, τα αετώματα και οι ανάγλυφες πέτρινες παραστάσεις [13] και αποτελεί παράδειγμα εκλεκτικιστικής αρχιτεκτονικής (Χριστοφυλάκης, 2021).

Τα δύο παραπάνω κτίρια διατηρήσαν την μορφή τους κατά την περίοδο του de Vecchi, καθώς η **εκλεκτικιστική χρήση κλασικών προτύπων από την αναγέννηση** όχι μόνο δεν εναντιωνόταν στην πουριστική αισθητική του καθεστώτος αλλά συμφωνούσε με τις αρχές της πιο ώριμης φασιστικής αρχιτεκτονικής. Η χρήση τους για την στέγαση της Τράπεζας Ελλάδος [16] και του Ελληνικού Ταχυδρομείου [15] αντίστοιχα, έχει συμβάλλει στην συντήρησή τους μέχρι σήμερα.

15. Το Ελληνικό Ταχυδρομείο.

16. Η Τράπεζα Ελλάδος.

2.2

Παραδείγματα φασιστικής αναδιαμόρφωσης κτιρίων επί de Vecchi.

Το κτίριο της **Ιταλικής Λέσχης** που κτίστηκε κατά την οθωμανική κατοχή και στέγαζε στο παρελθόν τη Στρατιωτική Λέσχη των Μουσουλμάνων της Ρόδου, καθώς και το Νεοτουρκικό Κομιτάτο «Ένωση και Πρόοδος» [17], αναδιαμορφώθηκε για την νέα του χρήση το 1925 σε σχέδια του F. Di Fausto. Διατηρώντας την χρήση του ως χώρο συνάθροισης της υψηλής κοινωνίας και των υψηλόβαθμων του στρατού, εκπλήρωσε τον πολιτικό ρόλο του στο Foro Italico και αργότερα αποτέλεσε χώρο αναψυχής με την ανάλογη πολυτελή αισθητική που έδωσε ο αρχιτέκτονας στους εσωτερικούς χώρους. Ως επέκταση των εκδηλώσεων της πόλης, ο Fausto σχεδίασε τον Τρούλο της Μουσικής στον πεζόδρομο απέναντι από τη Λέσχη, όπου θα λάμβαναν χώρα τα μουσικά δρώμενα της ιταλικής μπάντας [19].

17. Η τελετή έπαρσης της ιταλικής σημαίας στο κτίριο των Νεότουρκων

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι προσθήκες στην ογκοπλασία του κτιρίου, με σημαντικότερη την αντικατάσταση του κυκλικού πυργίσκου που στέγαζε την εσωτερική σκάλα του διώροφου κτίσματος. Στην θέση του αναγέρθηκε ένας νέος πύργος που θυμίζει μιναρέ, δίνοντας έτσι ένα στοιχείο αναφοράς στο οθωμανικό παρελθόν του κτιρίου. Σε επίπεδο ισογείου, μια στοά στηριγμένη σε οξυκόρυφα σταυροθόλια θα χρησίμευε ως μεταβατικός χώρος προς την είσοδο του κτιρίου σχηματίζοντας έτσι μια βεράντα με θέα προς την θάλασσα και τα εκάστοτε δρώμενα της πόλης. Η διακόσμηση της όψης με ανατολίτικα και γοτθικά στοιχεία θα συνέβαλλε στην ένταξη της στο νέο αστικό τοπίο του διοικητικού κέντρου [18].

18. Φωτογραφικό αρχείο Γεωργαλλίδη Σταύρου

Επί την περίοδο του de Vecchi και συγκεκριμένα το 1938, χρησιμοποιήθηκε ως Λέσχη Ένοπλων Δυνάμεων και **η όψη του αναδιαμορφώθηκε σύμφωνα με την πουριστική αισθητική του φασιστικού καθεστώτος [20]**. Τα ανατολίτικα στοιχεία της αφαιρέθηκαν, χρησιμοποιήθηκε επένδυση από pietra finta και ο νέος πύργος μετατράπηκε σε παραλληλεπίπεδο όγκο που έφερε σε ανάγλυφη μορφή φασιστικά σύμβολα, γυμνώνοντας το κτίριο από οποιοδήποτε ίχνος άλλου πολιτισμού (Χριστοφυλάκης, 2021).

19. Ο Τρούλος της Μουσικής

20. Το Circolo Italia επί C. Maria de Vecchi

Το 1946 η Ιταλική Λέσχη μετονομάστηκε σε Ακταίον και από τότε έχει φιλοξενήσει διάφορες εκδηλώσεις στο πλαίσιο της τοπικής και όχι μόνο κοινότητας με την δεκαετία του 1950 να παρουσιάζει την μεγαλύτερη αίγλη του (Γεωργαλλίδης, Το Ακταίον των Τούρκων, των Ιταλών, των Ροδίων, 2017). Σήμερα φαίνεται πως ο χαρακτήρας του ως χώρος εστίασης έχει υπερισχύσει των πολιτισμικών του δράσεων [21].

21. Το Ακταίον

Αντίστοιχο παράδειγμα εξαγνισμού κτιρίου αποτελεί το **Δικαστικό Μέγαρο** που αναγέρθηκε δίπλα από την Ιταλική Λέσχη, καταλαμβάνοντας το οικοδομικό τετράγωνο ενός προϋπάρχοντος σχολείου, σε σχέδια του F. di Fausto. Πιο συγκεκριμένα το 1926 κατασκευάστηκε η βόρεια πτέρυγα όπου βρισκόταν το Δημόσιο Ταμείο "Ca' San Giorgio" και το 1930 προστέθηκε στη νότια πλευρά μια νέα αίθουσα Δικαστηρίου [25] από τον αρχιτέκτονα Rodolfo Petracco, ολοκληρώνοντας την αρχική φάση της κάτοψης [24]. Την νοτιοδυτική γωνία κατέλαβε αργότερα η στέγη της Κυνηγετικής Λέσχης από τον Fausto, η οποία μετατράπηκε σε «Βιβλιοθήκη των Λουλουδιών» [25] από τον Petracco το 1931.

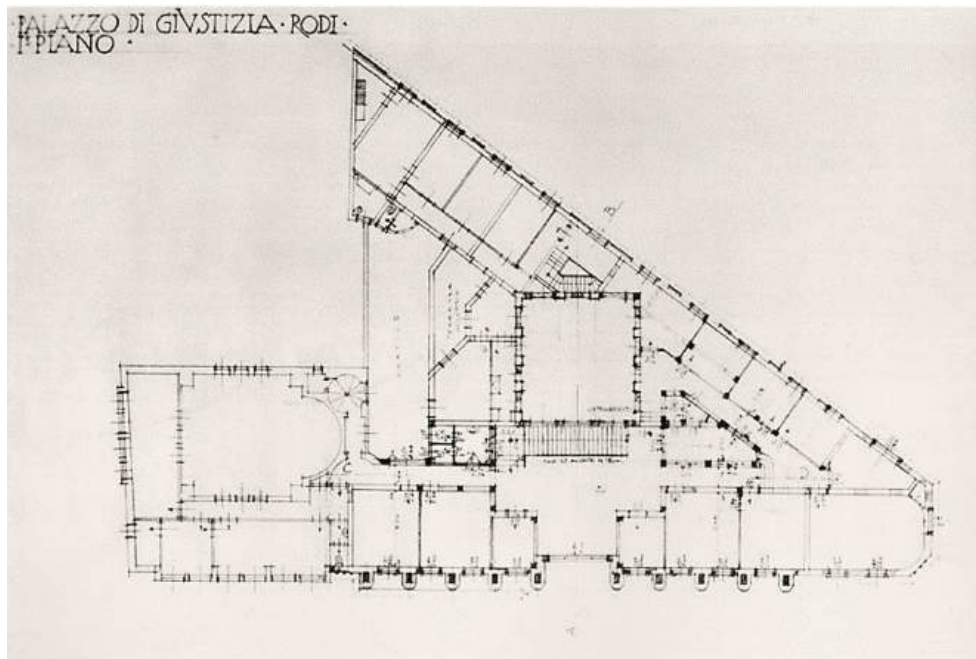
Η μνημειακότητα του κτιριακού συγκροτήματος εκφράστηκε έντονα μέσω του αναγεννησιακού λίθινου προπυλαίου και των λατινικών επιγραφών που παρουσίαζε κατά μήκος της επίστεψης στην πρόσοψη του επί του Foro Italico [22]. Επί de Vecchi ωστόσο, η πρόσοψη του κτιρίου απογυμνώθηκε από το προπύλαιο και προστέθηκαν οκτώ επιτοίχιες παραστάδες τεράστιας κλίμακας προσδίδοντας απόλυτη συμμετρία και επιβλητικότητα [23]. Βασικό υλικό της νέας όψης υπήρξε ο πωρόλιθος, με στοιχεία του οποίου ή μίμησης της δομής του, επενδύθηκαν και οι υπόλοιπες όψεις, ενώ οι επιγραφές αφαιρέθηκαν (Χριστοφυλάκης, 2021). Το κτίριο διατήρησε την μορφή και την χρήση του ως Δικαστικό Μέγαρο, αν και η έλλειψη μέριμνας από την τελευταία του αποκατάσταση το 1947, έχει οδηγήσει σε μια προβληματική κατάσταση στο σήμερα [26].

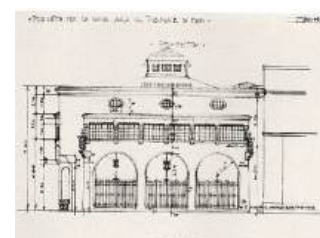
22. Το Δικαστικό Μέγαρο επί Mario Lago.

23. Το Δικαστικό Μέγαρο μετά τις επεμβάσεις του C. de Vecchi.

24. Κάτοψη ισογείου του συγκροτήματος Δικαστικού Μεγάρου.

25. Νότια όψη της «Βιβλιοθήκης των Λουλουδιών» και ανατολική όψη της νότιας αίθουσας Δικαστηρίου, R. Petracco 1930.

26. Το Δικαστικό Μέγαρο σήμερα.

Σε περιπτώσεις όπου ο ρόλος του κτιρίου ήταν καθαρά φασιστικός, η χρήση του επαναπροσδιορίστηκε μετά την απελευθέρωση του νησιού. Παράδειγμα αποτελεί η **Λέσχη Φασισμού** που κατασκευάστηκε σε σχέδια του F. Di Fausto το 1925, σε κεντρικό σημείο του Foro Italico και ολοκληρώθηκε το 1927 από τον R. Petracco [27].

27. Casa del Fascio, 1928.

Στοιχεία της αρχικής όψης, όπως οι αετωματικές απολήξεις στον ανώτερο τμήμα της αφαιρέθηκαν κατά την περίοδο εξαγνισμού του de Vecchi και το κτίσμα επενδύθηκε με την τεχνική της pietra finta, δίνοντας του την σημερινή του μορφή (Χριστοφυλάκης, 2021). Σήμερα το κτίριο στεγάζει το **Λιμεναρχείο της Ρόδου** [28].

28. Το Κεντρικό Λιμεναρχείο.

2.3

Το συγκρότημα κτιρίων στο θαλάσσιο μέτωπο

Μεταξύ των δημόσιων κτιρίων που κατείχαν σημαντικό ρόλο στον σχεδιασμό των φασιστικών πόλεων στην Ιταλία, ήταν και η εκκλησία. Ιδιαίτερα στο παράδειγμα της Ρόδου όπου οι Ιταλοί επιδίωκαν την θρησκευτική υπεροχή της Καθολικής Εκκλησίας έναντι της ορθόδοξης, ο σχεδιασμός ενός καθολικού ναού είχε μεγάλη σημασία.

Ο **Καθεδρικός Ναός του Αγίου Ιωάννη** αναγέρθηκε υπό την επίβλεψη του F. Di Fausto έπειτα από εντολή της Εθνικής Ένωσης Ιταλικών Ιεραποστολών το 1923. Η μορφολογία του συνδυάζει ρωμανικά και γοτθικά στοιχεία και βασίστηκε στον τύπο της τρίκλιτης βασιλικής με ξύλινη στέγη. Προκειμένου να «συνεχίσει

το ιπποτικό παρελθόν του νησιού», αποτέλεσε ανακατασκευή του κοινοβιακού ναού των Ιπποτών της Μεσαιωνικής Πόλης, που είχε καταστραφεί το 1856 από έκρηξη πυρίτιδας. Τοποθετημένος αυτή την φορά κατά μήκος του Foro Italico κοντά στο λιμάνι, ο ναός σχεδιάστηκε ως μέρος ενός ευρύτερου συνόλου, αφού στην προέκταση του σχεδιάστηκαν το 1925, η **Έδρα της Καθολικής Αρχιεπισκοπής** και το 1926, το **Κυβερνητικό Μέγαρο**. Η χωροθέτηση αυτών των λειτουργιών ως ένα ενιαίο συγκρότημα, θα διατηρούσε την συμβολική σύνδεση που είχε ο παλιός ναός με το Παλάτι του Μεγάλου Μαγίστρου στον ιστορικό πυρήνα και θα ολοκλήρωνε το ευνοϊκό για ανάδειξη θαλάσσιο μέτωπο [29].

29. Άποψη του κτιριακού συγκροτήματος στο θαλάσσιο μέτωπο.

Διακρίνονται από τα αριστερά ο Καθεδρικός Ναός του Αγίου Ιωάννη, η Έδρα της Καθολικής Αρχιεπισκοπής και το Κυβερνητικό Μέγαρο.

Χαρακτηριστικό στοιχείο της μορφολογίας της Αρχιεπισκοπής και του Μεγάρου, ήταν η **διαφορετική διαχείριση της κάθε όψης**, με βάση τον προσανατολισμό της. Στην όψη επί του Foro Italiano [30,31] κυριαρχεί μια λιθοδομή που παραπέμπει στην αρχιτεκτονική της ιπποτοκρατίας και ξεχωρίζει η περιμετρική στοά που αναπτύσσεται σε επίπεδο ισογείου με γοτθικά τόξα. Στον όροφο υπάρχει περίγραμμα με οξυκόρυφες τριγωνικές απολήξεις στα ανοίγματα και κυκλικοί φεγγίτες που φέρουν ανάγλυφα με φασιστικά σύμβολα. Αντίθετα, η όψη από την πλευρά της θάλασσας [32,33] εμφανίζει αναφορές στην γοτθική και ανατολίζουσα αρχιτεκτονική και είναι επενδυμένη με ερυθρά χρωματισμένες πέτρες από την Λίνδο, η τοποθέτηση των οποίων θυμίζει τον διάκοσμο του ανακτόρου των Δόγηδων της Βενετίας.

Καθίσταται σαφές πως τόσο η Καθολική Εκκλησία με το κέντρο όπου δραστηριοποιούνταν, όσο και η έδρα της κυβέρνησης διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στον εκφασισμό και εξιταλισμό της Ρόδου κατά την Ιταλική κατοχή. Μετά την απελευθέρωση της, τα κτήρια διατήρησαν την αρχική τους μορφή [34] και σήμερα χρησιμοποιούνται για να εξυπηρετήσουν νέες ανάγκες (Χριστοφυλάκης, 2021). **Ο ναός έχει προσαρμοστεί στις αρχές της ορθόδοξης εκκλησίας** και δίπλα του βρίσκεται πλέον **η Έδρα του Μητροπολίτη**, ενώ στο βόρειο κομμάτι του συγκροτήματος στεγάζονται **διοικητικά γραφεία** του νησιού.

30. Δυτική όψη Νομαρχιακού Μέγαρου και Αρχιεπισκοπής.

31. Άποψη του Νομαρχιακού Μέγαρου απο το Foro Italico.

32. Ανατολική όψη Νομαρχιακού Μέγαρου και Αρχιεπισκοπής.

33. Άποψη του Νομαρχιακού Μέγαρου απο την πλευρά της θάλασσας.

34. Άποψη του κτιριακού συνόλου στην προκυμαία. Διακρίνεται η Εκκλησία του Ευαγγελισμού, η Έδρα του Μητροπολίτη και το κτίριο της Νομαρχίας.

2.4

Η τυπική διάταξη της πλατείας και οι δυναμικές σχέσεις των κτιρίων της

Το 1936, ο σχεδιασμός της **Piazza dell' Impero** θα αποτελέσει το βασικό δημόσιο χώρο επί του Foro Italico, ο οποίος περιβαλλόταν από τα δημόσια κτίρια της Φασιστικής [38] και Στρατιωτικής Διοίκησης και του θεάτρου Giacomo Puccini [40]. Αν και η δημιουργία της πλατείας ξεκίνησε από πρωτοβουλία του Mario Lago, η υλοποίηση των κτιρίων ολοκληρώθηκε κατά την περίοδο διοίκησης του de Vecchi, για αυτό και χαρακτηρίζουν την εποχή «εξαγνισμού». Η διάταξη τους κατά μήκος των τριών πλευρών της πλατείας, δημιουργεί έναν ελεγχόμενο χώρο συγκέντρωσης του πλήθους που περιβάλλεται από τα κτίρια του φασιστικού καθεστώτος, ενώ η τέταρτη που ανοίγεται προς την θάλασσα, εντάσσει την πλατεία στον άξονα του Foro Italico [35].

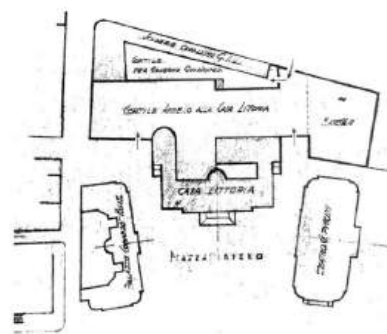
Τα κτίρια του **Θεάτρου Giacomo Puccini** (1936-37), του Palazzo Littorio, δηλαδή της **Φασιστικής Διοίκησης** (1936-39) και της **Στρατιωτικής Διοίκησης** (1938-39) που πλακισιώνουν την Piazza dell' Impero λειτουργούν

αρμονικά μεταξύ τους. Σχεδιασμένα σύμφωνα με την αισθητική της φασιστικής ιδεολογίας του de Vecchi, παρουσιάζουν ρασιοναλιστικά στοιχεία και μνημειακό ύφος. Η επένδυση τους από πωρόλιθο λειτουργεί ως αναφορά στην ιπποτική περίοδο με χαρακτηριστικό παράδειγμα την μορφολογία του θεάτρου που παραπέμπει στους κυλινδρικούς όγκους των πυλών της μεσαιωνικής πόλης. Κοινό χαρακτηριστικό των συμμετρικών κτιρίων αποτελεί η υπερυψωμένη είσοδος με κλίμακα που τα διαφοροποιεί υψομετρικά από την πλατεία. Αξίζει να σημειωθεί ότι, ενώ τα καμπύλα στοιχεία συμβάλλουν στην ομαλή ένταξη τους στο αστικό τοπίο, το κτίριο της Φασιστικής Διοίκησης επιβάλλεται στην πλατεία με την γεωμετρία του [36]. Η πλατεία ολοκληρώθηκε ως φασιστικό σύνολο το 1939 με την τοποθέτηση των δύο από τα πέντε ορειχάλκινα αγάλματά που είχε δωρίσει ο Μουσολίνι στην Ρόδο (Χριστοφυλάκης, 2021).

35. Η Piazza dell' Impero, που αντικατέστησε το Foro Italico ως χώρο πολιτικών συγκεντρώσεων.

36. Κάτοψη της Piazza dell' Impero

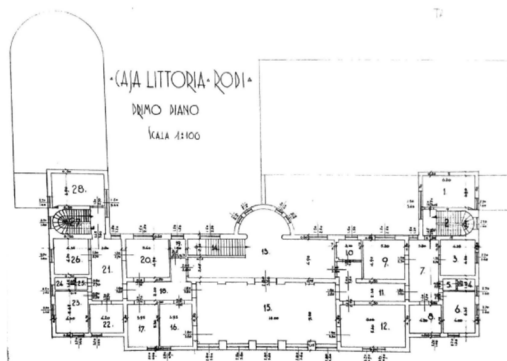

Μετά την ενσωμάτωση της Δωδεκανήσου, η Piazza dell' Impero μετονομάστηκε σε **Πλατεία Ελευθερίας**, με την τότε Φασιστική Λέσχη να δίνει την θέση της στο **Δημαρχείο της Ρόδου** [39] και το κτίριο της Στρατιωτικής Διοίκησης να στεγάζει την **Αστυνομική Διεύθυνση Δωδεκανήσου**. Το θέατρο Ruccini συνέχισε την χρήση του ως **Εθνικό Θέατρο** [41] και διατηρήθηκε ως πολιτισμικός

χώρος υψηλής αρχιτεκτονικής αξίας μέχρι το τελευταίο έτος λειτουργίας, το 2005. Οι σημαντικές φθορές που υπέστη από τότε καθιστούν τις εργασίες αποκατάστασής του αναγκαίες, ένα εγχείρημα που αν και έχει ξεκινήσει, δεν έχει ολοκληρωθεί εδώ και χρόνια. Σήμερα, ένα μικρό τμήμα της πλατείας φιλοξενεί πολιτισμικές δράσεις, ενώ η μεγαλύτερη έκταση της χρησιμοποιείται ως χώρος στάθμευσης [37].

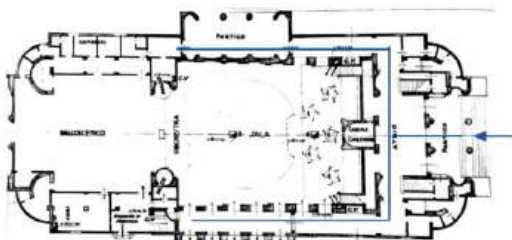
37. Άποψη της Πλατείας Ελευθερίας.

38. Κάτοψη του Palazzo Littorio.

39. Πρόσοψη του Δημαρχείου της Ρόδου.

40. Κάτοψη του Teatro Giacomo Puccini.

41. Πρόσοψη Εθνικού Θεάτρου.

2.5

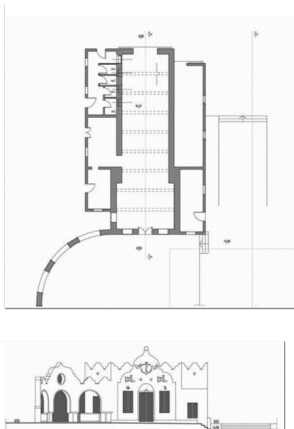
To Foro Littorio

Ο παραθεριστικός χαρακτήρας του νησιού εκφράστηκε στα κτίρια του Foro Littorio, με τα λουτρά La Ronda, το Ξενοδοχείο των Ρόδων, τον Ναυτικό Όμιλο και το Υδροβιολογικό Σταθμό. Τα εξωτικά στοιχεία της αρχιτεκτονικής τους παρουσιάζουν κοινά σημεία με κέντρα της Κυανής Ακτής ή της Ιταλικής Ριβιέρας, επιδιώκοντας μια διευρυμένη εμβέλεια επιρροής (Καρανάσος, 2009).

Τα **Θαλάσσια λουτρά La Ronda** σχεδιάστηκαν το 1935, πιθανόν από τον αρχιτέκτονα Armando Bernabiti, και αποτελούνταν από δύο όγκους που συνδέονταν μεταξύ τους μέσω μιας στοάς. **Οι κύριες λειτουργίες του κτιρίου ήταν κοσμικές** και περιλάμβαναν μπαρ, αίθουσα χορού και πάλκο, ενώ στον ισόγειο χώρο που επικοινωνούσε με την θάλασσα βρίσκονταν οι βοηθητικοί χώροι όπως αποθήκες θαλάσσιου εξοπλισμού και η κουζίνα. Οι χώροι υγιεινής όπως καμπίνες και ντους, ήταν προσβάσιμοι μέσω της στοάς και συγκεντρώνονταν στον παραλληλεπίπεδο όγκο. Χαρακτηριστικό της μορφολογίας του βασικού χώρου είναι ο θόλος που στεγάζει το κεντρικό τμήμα, διακοσμημένος με ρομβοειδή ανοίγματα, οι απολήξεις του οποίου δημιουργούν αψιδωτά ανοίγματα προς το Foro Italico και τη θάλασσα. Παρά το ανατολίτικο ύφος του λόγω των οθωμανικών στοιχείων όπως ο τρούλος, η μορφή του κτιρίου παραπέμπει σε ιταλικό ρασιοναλισμό που συνδυάζει μεσογειακά και γοτθικά στοιχεία στα πλαίσια της φασιστικής αρχιτεκτονικής.

Αντίστοιχο ύφος ιταλικού οριενταλισμού παρουσιάζει η **Έδρα του Ναυτικού Όμιλου** που ανατέθηκε στον Rodolfo Petracco το 1929. Τοποθετημένο στην βραχώδη χερσόνησο στο βόρειο τμήμα του νησιού, το οικοδόμημα στέγαζε τον ναυτικό αθλητικό σύλλογο Marechiato και αποτελούσε χώρο ιστιοπλοΐας, κωπηλασίας και άλλων θαλάσσιων δραστηριοτήτων ή περιηγήσεων. Το κτίριο με το προαύλιο που διαμορφώθηκε αργότερα, κάλυψαν λειτουργικές ανάγκες όπως αποθήκες, γραφεία, αποδυτήρια και χώρους υγιεινής, βιβλιοθήκη και μπαρ. Η πρόσοψη του προς την πόλη με την καμπυλωτή της διάταξη και τα διακοσμητικά ανάγλυφα θαλασσινού χαρακτήρα, δημιουργούσε έναν χώρο υποδοχής για τους επισκέπτες του ομίλου, οι οποίοι είτε ανήκαν στην ιταλική διοίκηση, είτε αποτελούσαν κοινωνικά ευνοημένα πρόσωπα. Επί de Vecchi, ο χώρος συνέχισε να αποτελεί σημείο συνάντησης διακεκριμένων ατόμων αλλά μετονομάστηκε σε «Nazario Sauro».

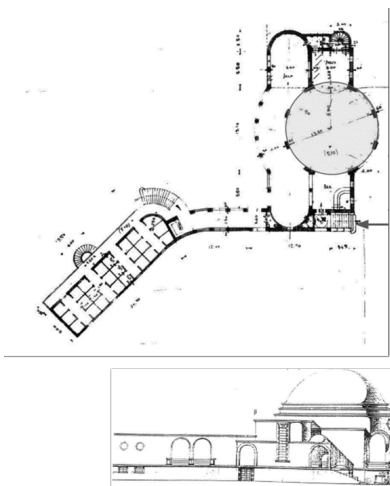
Κοινό χαρακτηριστικό των παραπάνω κτιρίων είναι η ιδιωτική τους αξιοποίηση. Μετά την απελευθέρωση του νησιού, η εγκατάσταση των λουτρών μετονομάστηκε σε «Ελλη» και σήμερα λειτουργεί ως χώρος εστίασης που εκτείνεται μέχρι την ακτή. Ο Ναυτικός Όμιλος Ρόδου, παρά τη διατήρηση των αθλητικών του δράσεων, έχει καθιερωθεί κυρίως ως πολυχώρος αναψυχής και νυχτερινό κέντρο.

42. Κάτοψη και πρόσοψη Ναυτικού Όμιλου

43. Ο Ναυτικός Όμιλος.

44. Κάτοψη και δυτική όψη λουτρών La Ronda

45. Το κτίριο Έλλη μετά την απελευθέρωση της Ρόδου

46. Ο Ναυτικός Ομίλος σήμερα.

47. Το κτίριο Έλλη σήμερα ως χώρος εστίασης

Στο πλαίσιο των προσπάθειών του Mario Lago να αναδείξει την Ρόδο ως έναν μοναδικό τουριστικό προορισμό, δημιουργήθηκε ένα από τα πιο εμβληματικά κτίρια της εποχής, το **Ξενοδοχείο των Ρόδων**. Αν και η κατασκευή του ανατέθηκε στον Michele Platania, εντοπίζονται στοιχεία που θυμίζουν την αρχιτεκτονική του F. Di Fausto, ο οποίος πιθανόν να είχε συμβάλει στο έργο. Το ξενοδοχειακό συγκρότημα, χτισμένο κατά τα πρώτα χρόνια της ιταλικής κυριαρχίας, αποσκοπούσε όχι μόνο στην ενίσχυση της οικονομίας αλλά και στην ενδυνάμωση του κύρους του Ιταλικού Βασιλείου. Αποτελούσε χαρακτηριστικό παράδειγμα **ιταλικού οριενταλισμού**, μιας εκλεκτικιστικής αρχιτεκτονικής που συνδυάζει τον εξωτισμό της Ανατολής με τον ευρωπαϊκό αποικιακό ύφος μιας κοσμοπολίτικης πόλης.

Κατά την διακυβέρνηση του de Vecchi, το ξενοδοχείο αναδιαμορφώθηκε σύμφωνα με τις αρχές του **φασιστικού ιταλικού ρασιοναλισμού**, αποκτώντας μια τελείως διαφορετική μορφολογία που παρέπεμπε

στην αρχιτεκτονική των στρατιωτικών οχυρώσεων της ιπποτικής Ρόδου. Η νέα του εικόνα ήταν το αποτέλεσμα των σχεδίων του A. Bernabiti, ο οποίος αφαίρεσε όλες τις ανατολίζουσες διακοσμήσεις, εστιάζοντας αποκλειστικά στην καθαρή γεωμετρία των στερεών. Η επένδυση των όψεων με απομιμήσεις λιθοδομής, ενίσχυε ακόμα περισσότερο την αναφορά στην ιπποτική κληρονομιά (Χριστοφυλάκης, 2021).

Η εξαγνισμένη εικόνα του συγκροτήματος παραμένει αναλλοίωτη μέχρι σήμερα. Το ξενοδοχείο πέρα από τον ρόλο του ως χώρος διαμονής, είχε και πολιτική διάσταση, απευθυνόμενο σε σημαντικά πρόσωπα της υψηλής κοινωνίας σε τοπικό και διεθνές επίπεδο. Η πολιτική του βαρύτητα κορυφώθηκε με την επιλογή του για την υπογραφή της συνθήκης ανακωχής μεταξύ Αραβικών χωρών και του Ισραήλ, λόγω της στρατηγικής του τοποθεσίας στην Μεσόγειο. Η λειτουργία του ως ξενοδοχείο συνεχίστηκε έως το 1970, όταν και εγκαταλείφθηκε, ενώ το 2002 αναβίωσε και ως **καζίνο**, μία χρήση που διατηρείται μέχρι σήμερα (Grande Albergo Delle Rose, n.d.).

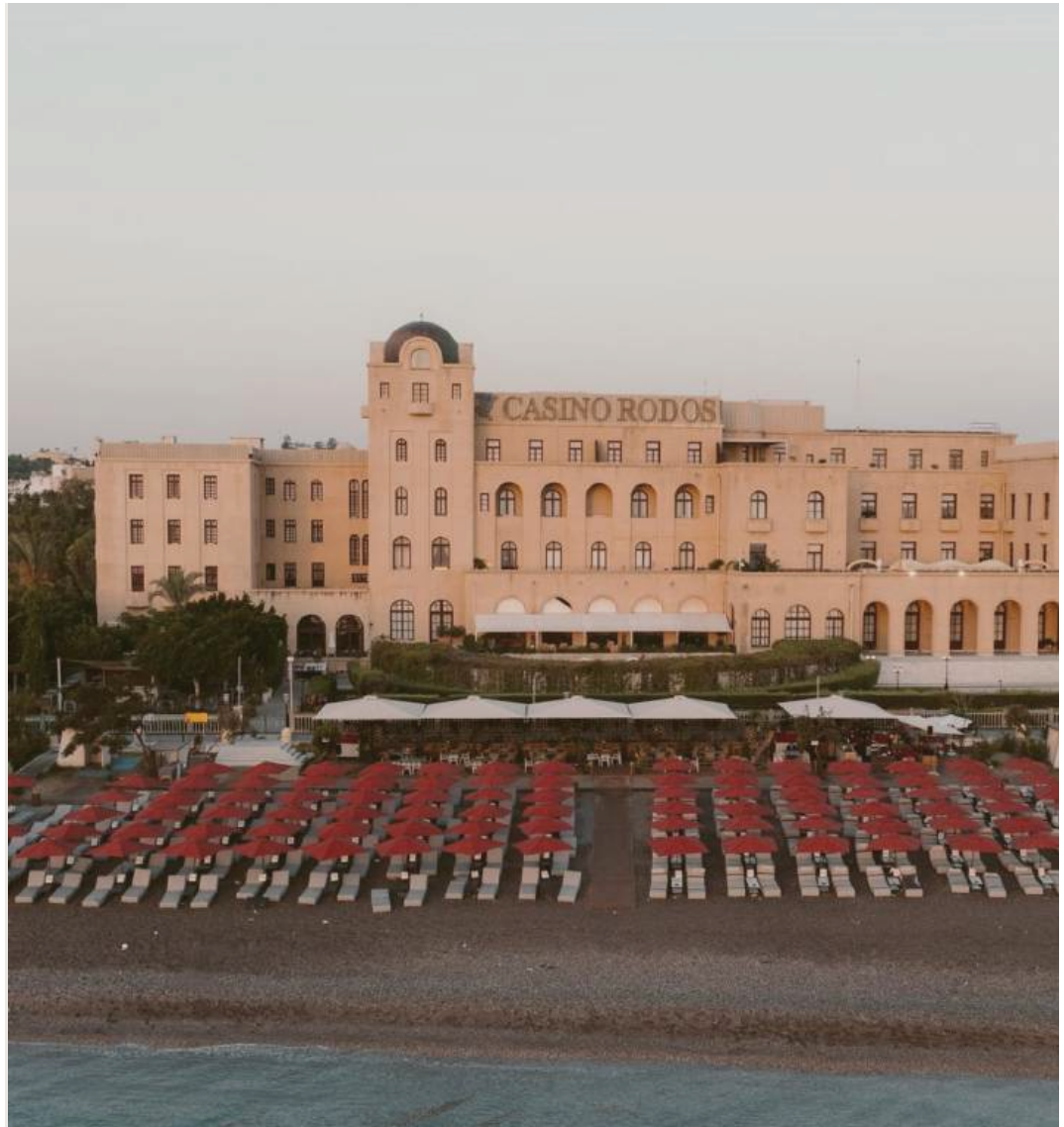

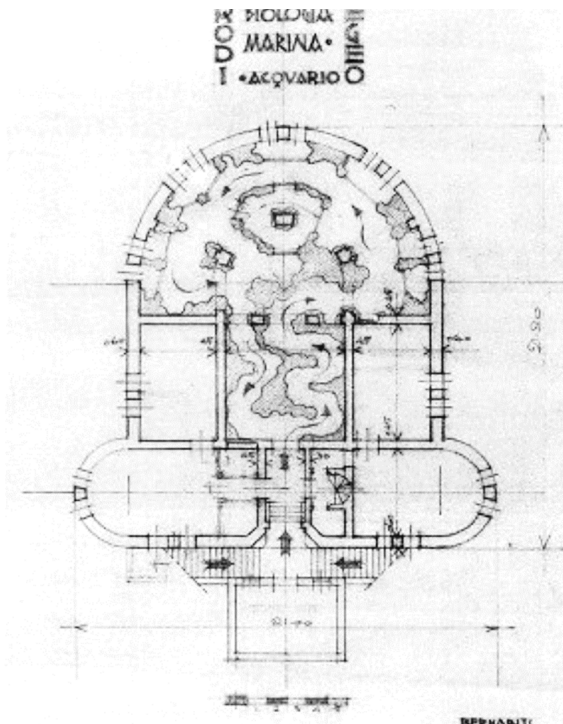
48. Το Albergo Di Rose επί Mario Lago.

49. Το Albergo Di Rose μετά τις επεμβάσεις του C. de Vecchi.

50. Ξενοδοχείο των Ρόδων-Καζίνο

51. Κάτοψη

Το Foro Littorio ολοκληρώθηκε το 1935 με την κατασκευή του **Ινστιτούτου Θαλάσσιας Βιολογίας και Ενυδρείου**, το οποίο βρίσκεται στο βορειότερο άκρο της Ρόδου. Η στρατηγική χωροθέτηση του κτιρίου, πέρα της ανάγκης για άμεση σύνδεση με την θάλασσα, αντανακλά τις φιλοδοξίες του κυβερνήτη Lago να προβάλλει την «Θάλασσα της ανατολής» ως μέρος της ιταλικής κληρονομιάς. Παράλληλα αντικατοπτρίζει το ενδιαφέρον για τη θαλάσσια ζωή του Αιγαίου, που αποτελούσε σημαντικό αντικείμενο ενασχόλησης του τοπικού πληθυσμού στις διάφορες αποικίες της Ιταλίας.

Το έργο ανατέθηκε στον Α. Bernabiti, ο οποίος κατάφερε να συνδυάσει τοπικά αρχιτεκτονικά στοιχεία με επιρροές της Art Deco, δημιουργώντας ένα κτίριο με ναυτική αισθητική. Στους υπέργειους ορόφους του κτιρίου, στεγάστηκαν τα εργαστήρια έρευνας, τα γραφεία και η βιβλιοθήκη του Ινστιτούτου. Ο εκθεσιακός χώρος του ενυδρείου σχεδιάστηκε στον υπόγειο όροφο, υποβάλλοντας τον επισκέπτη σε μία σπηλαιώδη διαδρομή διακοσμημένη με θέματα του θαλάσσιου περιβάλλοντος (Χριστοφυλάκης, 2021).

Μετά την απελευθέρωση, το κτίριο συνέχισε την λειτουργία του ως περιφερειακός σταθμός του Ελληνικού Υδροβιολογικού Ινστιτούτου έως το 1963. Σήμερα ο **Υδροβιολογικός Σταθμός Ρόδου** λειτουργεί ως μουσείο και έχει αναπτύξει σημαντικό εκπαιδευτικό και ερευνητικό έργο, που επικεντρώνεται στα οικοσυστήματα του Αιγαίου και της Ανατολικής Μεσογείου (Παπαχριστοδούλου, και συν., 2006).

52. Άποψη του Reale Istituto di Ricerche Biologiche di Rodi

03.

Η ταυτότητα μιας κοινωνίας σχηματίζεται από την υλική και την άυλη πολιτισμική κληρονομιά. Αυτή η ταυτότητα δεν παραμένει στατική, αλλά επανερμηνεύεται και προσαρμόζεται στις σύγχρονες ανάγκες και προτεραιότητες. Η προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς είναι ουσιαστική γιατί εξασφαλίζει μια πλήρη και αντικειμενική κατανόηση του παρελθόντος, αποτρέποντας μια «επιλεκτική μνήμη», καθιστώντας την ζωτικής σημασίας για το μέλλον ενός τόπου (Albert, Culture, Heritage and Identity Series of lectures on Cultural Heritage in the 21st century - Opportunities and Challenges). Τί συμβαίνει όμως με σημαντικά κτίρια ή αρχιτεκτονικά σύνολα που αντιπροσωπεύουν πιο αμφιλεγόμενες πτυχές της πολιτιστικής κληρονομιάς; Τόποι που σχετίζονται με εθνικοσοσιαλιστικά, φασιστικά, εθνικιστικά ή σοσιαλιστικά καθεστώτα συχνά θεωρούνται ως «δύσκολη» κληρονομιά λόγω του πολιτικά φορτισμένου χαρακτήρα τους. Οι δυσάρεστες μνήμες και οι συσχετισμοί που μπορεί να εγείρονται για την κοινωνία ή συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες, καταδεικνύουν την πολυπλοκότητα της αμφίδρομης σχέσης που δημιουργείται μεταξύ ανθρώπου και πολιτισμού (Poltz & Scheffler, 2023) και καθιστούν σαφές ότι η διαχείριση απαιτεί ιδιαίτερη προσοχή,

ακόμα και μετά το τέλος του καθεστώτος. Αυτοί οι προβληματισμοί σχετικά με την «δύσκολη κληρονομιά» αφορούν τα αρχιτεκτονικά και πολεοδομικά έργα που εκτείνονται σε όλη την Ιταλία και τις περιοχές που βρίσκονταν υπό την επιρροή της. Οι αρχιτεκτονικές παρεμβάσεις που πραγματοποιήθηκαν σε μεγάλα αστικά κέντρα όπως η Ρώμη, αποσκοπούσαν στην δημιουργία μιας εμβληματικής εικόνας του καθεστώτος, με σημεία αναφοράς τις φαρδιές λεωφόρους για τις παρελάσεις, τις πλατείες για την συγκέντρωση πληθών και τους πύργους για την διάδοση του φασιστικού λόγου (Κολώνας, 2002). Έργα όπως η Esposizione Universale Roma και το Ολυμπιακό Στάδιο στο Foro Italico στην Ρώμη ή το πρότυπο διάταξης πλατείας της Piazza della Vittoria στην Μπρέσια, είναι μόνο μερικά από τα παραδείγματα που αποτέλεσαν μέσο έκφρασης τέτοιων ιδεολογιών.

Στις περιοχές της Ερυθραίας, της Σομαλίας, της Λιβύης και της Αιθιοπίας, η πολιτική επιδίωξε να εφαρμόσει μια ομοιόμορφη αρχιτεκτονική στην μητρόπολη και στην αποικία, αντίστοιχη με την κληρονομιά στα εδάφη της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας (Κολώνας, 2002). Η ανέγερση μοντέρνων κτιριακών

Το ζήτημα της διαχείρισης

συνόλων όπως αυτό στην Ασμάρα ή ο μεσογειακός ρασιοναλισμός που εντοπίζεται σε κτίρια της Βεγγάζης, αποτελεί παράδειγμα για το πως η επαναλαμβανόμενη χρήση αρχιτεκτονικών μορφών και στοιχείων από το ιταλικό τοπίο στον αποικιακό χώρο αποτέλεσαν βασικά κομμάτια του σχεδιασμού δυο όμοιων αλλά όχι ίσων κόσμων (Alessandro Petti, 2019).

Αντίστοιχα, στις περιοχές κτήσεις που βρίσκονταν υπό ιταλικό έλεγχο όπως τα Δωδεκάνησα, η αρχιτεκτονική ενσωμάτωνε επιλεκτικά στοιχεία της τοπικής αρχιτεκτονικής παράδοσης, ώστε να αναδειχθεί το ρωμαϊκό παρελθόν της περιοχής, με σκοπό την εδραίωση της ιταλικής παρουσίας. Υπό αυτό το πρίσμα, η αρχιτεκτονική κληρονομιά του ιταλικού εποικισμού κατά μήκος του Foro Italico στην Ρόδο δεν φέρει απλά μνήμες μιας κατάκτησης. Μπορεί να συνδεθεί και με τις φιλοδοξίες για τη συνέχιση ενός «ένδοξου παρελθόντος» της φασιστικής ιδεολογίας. Συνεπώς ο τρόπος διαχείρισης της οφείλει να λάβει υπόψη του όχι μόνο το ιστορικό πλαίσιο των κτιρίων αλλά και την ιδεολογική σημασία τους.

Για να εξεταστεί η προσέγγιση της κληρονομιάς

στο σήμερα, κρίθηκε απαραίτητη η μελέτη χαρακτηριστικών παραδειγμάτων φασιστικής αρχιτεκτονικής που μπορούν να παρέχουν νέες προοπτικές για την περίπτωση του Foro Italico. Κριτήριο επιλογής ήταν η ανάλυση τόσο μεμονωμένων κτιρίων όσο και συνόλων, ώστε να εξεταστούν τρόποι διαχείρισης όχι μόνο σε αρχιτεκτονικό, αλλά και αστικό επίπεδο. Επιπλέον, σημαντικός παράγοντας αποτέλεσε το να παρουσιάζουν ένα επαρκές φάσμα στρατηγικών διαχείρισης, αναδεικνύοντας έτσι διαφορετικούς γνώμονες προσέγγισης του κτιριακού συνόλου. Ενδεικτικά, η ανάλυση του Casa del Popolo πραγματεύεται την σημασία του επαναπροσδιορισμού των αξιών που εκπροσωπεί ένα φασιστικό κτίριο στην σύγχρονη κοινωνία, το Palazzo della Civiltà επισημαίνει τους κινδύνους της ιδιωτικής αξιοποίησης των κτιρίων και η μελέτη της διαχείρισης στην Carbonia εστιάζει στην αξία της ευαισθητοποίησης και της ενημέρωσης στον δημόσιο χώρο. Η συγκριτική μελέτη των παραπάνω, επιτρέπει μια πιο εστιασμένη ανάλυση, η οποία είναι απαραίτητη για την εξαγωγή ουσιαστικών και πρακτικών συμπερασμάτων που μπορούν να εφαρμοστούν στη διαχείριση της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς της Ρόδου.

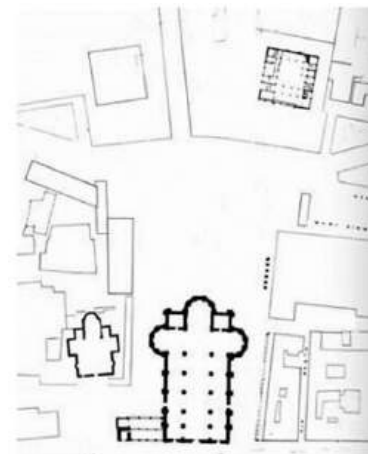
53. Το Casa del Fascio και η Piazza del Popolo

3.1

Casa del Fascio, Κόμο

Ένα κτίριο που δημιουργήθηκε ως σύμβολο φασισμού αλλά ο ρόλος του προσδιορίστηκε εκ νέου στην δημοκρατική κοινωνία μέσω διάφορων τρόπων διαχείρισης, είναι το Casa del Fascio στο Κόμο της Ιταλίας [53]. Ο αρχιτέκτονας Giuseppe Terragni στον οποίο ανατέθηκε το έργο το 1928, υπήρξε μέλος της ομάδας αρχιτεκτόνων «Gruppo 7», από την οποία διαμορφώθηκε το μανιφέστο του ιταλικού ρασιοναλισμού. Το κτίριο των κεντρικών γραφείων του φασιστικού κόμματος αποτελεί αντιπροσωπευτικό δείγμα αυτής της αρχιτεκτονικής και συνδυάζει την αφαιρετική γλώσσα του μοντερνισμού με κλασσικά στοιχεία.

Σχεδιάστηκε σε στρατηγική τοποθεσία πίσω από τον Καθεδρικό Ναό [54] και κοντά στην αρχαία ρωμαϊκή πόλη, αντλώντας κύρος από το παρελθόν του τόπου. Το ιστορικά φορτισμένο αστικό τοπίο σε συνδυασμό με την χρήση των καθαρών γεωμετρικών σχημάτων [55] που προσδίδει στα κτίρια του ρασιοναλισμού μια διαχρονική και ίσως παγκόσμια μορφή, επικοινωνούσε το πολιτικό μήνυμα της σύγχρονης φασιστικής ιδεολογίας με μια νοσταλγία της αυτοκρατορικής Ρώμης.

54. Τοπογραφικό του αστικού τοπίου του Casa del Fascio.

55. Η οπτική σχέση μεταξύ Casa del Fascio και Καθεδρικού Ναού.

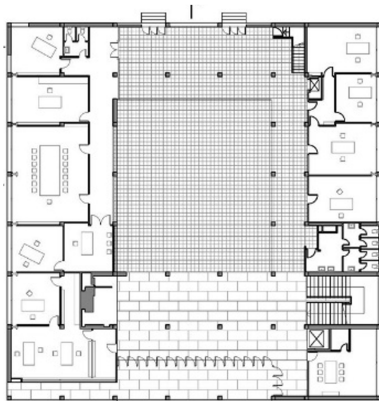
Ο νεωτερικός χαρακτήρας του κτιρίου εκφράστηκε μέσω της εκτεταμένης χρήσης υαλοπινάκων [57], αποδίδοντας την ιδέα της **ηθικής διαφάνειας** στην λήψη αποφάσεων σε φυσική μορφή. Κατά το άνοιγμα των γυάλινων επιφανειών, το κεντρικό αίθριο γύρω από το οποίο αναπτυσσόταν το κτίριο, επικοινωνούσε με την βασική πλατεία [56], διαμορφώνοντας έναν ενιαίο χώρο συγκέντρωσης των υποστηρικτών του φασιστικού καθεστώτος. (Etlin, 1983)

Μετά τον ΄Β Παγκόσμιο Πόλεμο, το κτίριο μετονομάστηκε σε «**Casa del Popolo**», που μεταφράζεται ως ο «**Οίκος του Λαού**», επαναπροσδιορίζοντας τον πολιτικό χαρακτήρα του. Αποτέλεσε τότε προσωρινά έδρα του κομμουνιστικού κόμματος και αργότερα του διοικητικού σώματος της Guardia di Finanza. Αν και το κτίριο τέθηκε σε δημοπρασία, το Υπουργείο

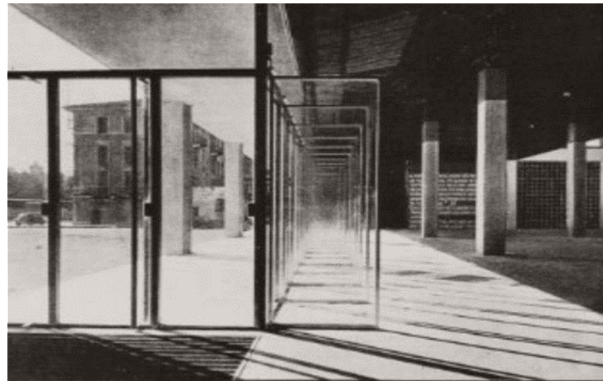
Πολιτιστικής Κληρονομιάς διέκοψε τις διαδικασίες προς υπεράσπιση της διατήρησης της καλλιτεχνικής του αξίας.

Ύστερα από την αφαίρεση των ένθετων φασιστικών συμβολισμών στο εσωτερικό του κτιρίου, όπως το ομοίωμα του Μουσολίνι στην αίθουσα συνεδριάσεων [58,59], στοιχεία όπως η τοποθεσία, η μνημειακότητα και η αρχιτεκτονική του διάρθρωση, νοηματοδοτήθηκαν εκ νέου από το δημοκρατικό καθεστώς. Δόθηκε έτσι η δυνατότητα επανερμήνευσης των αρχιτεκτονικών στοιχείων που πρέσβευαν πιο έμμεσα την φασιστική εξουσία, όπως για παράδειγμα η έννοια της διαφάνειας η οποία εκφράζεται ως παρότρυνση για ελεύθερη πρόσβαση και συμμετοχή στις δημόσιες δράσεις εσωτερικά [60].

Η αναγνώριση του ως πολιτισμική κληρονομιά έγινε επίσημα το 1986 και το 1990 αποκαταστάθηκε και προστέθηκε μια πινακίδα σήμανσης που περιγράφει

56. Κάτοψη ισογείου

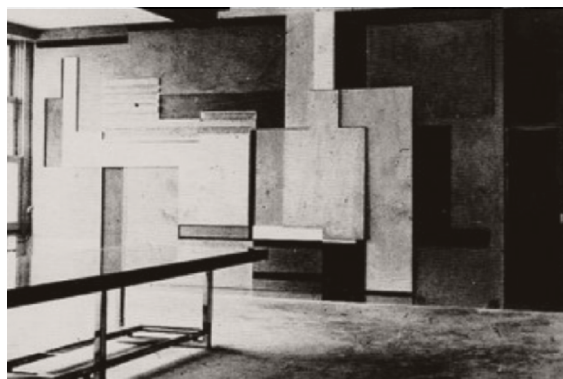
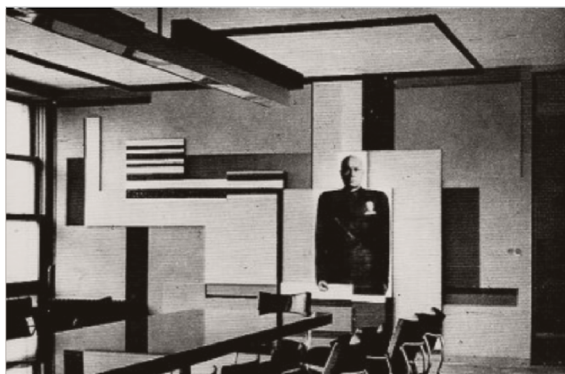

57. Η σύνδεση της πλατείας και του εσωτερικού του κτιρίου μέσω της χρήσης της διαφάνειας.

την ιστορία του κτιρίου. **Εκδηλώσεις** που μελετούν και παρουσιάζουν τον Giuseppe Terragni και το έργο του, έχουν πραγματοποιηθεί το 1993 και το 2004, με πρόσχημα σημαντικές ημερομηνίες της ζωής του. Στο πλαίσιο αυτό διάφοροι αρχιτέκτονες έχουν τοποθετηθεί στο θέμα με χαρακτηριστική την ερμηνεία του Peter Eisenman ο οποίος ανέλυσε το κτίριο ως προς την σύνθεση του αποσυνδέοντας το από τις ηθικές και πολιτικές διαστάσεις του, ανοίγοντας έναν νέο δρόμο προσέγγισης (Comoglio, 2022). **Καλλιτεχνικές παρεμβάσεις** όπως εκθέσεις, art installations και προβολές στην όψη του με την χρήση ψηφιακών τεχνολογιών [61], έχουν πραγματοποιηθεί για να αναδείξουν την αρχιτεκτονική του αξία αλλά και επαναπροσδιορίσουν τον ρόλο του σήμερα.

Με την γνώση του ιστορικού πλαισίου ως υπόβαθρο, οι τοποθετήσεις αρχιτεκτόνων και οι καλλιτεχνικές παρεμβάσεις, ανοίγουν έναν δημόσιο διάλογο μέσα

από τον οποίο, έστω και έμμεσα, η τοπική κοινότητα μπορεί να εκφέρει την άποψη και τις ανάγκες της. Η συμμετοχή αυτή δημιουργεί ένα αίσθημα κοινής ευθύνης, το οποίο μπορεί να συμβάλει στην ορθότερη διαχείριση αυτής της κληρονομιάς. Συζητήσεις για την χρήση του κτιρίου υπάρχουν μέχρι και σήμερα καθώς αν και στεγάζει το διοικητήριο της Guardia di Finanza, έχει προταθεί η χρήση του Casa del Fascio ως **μουσείο** για πολιτιστικούς λόγους. Από την μία, η ανάδειξη του ως μνημείο του Φασισμού μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως μέσο προβολής της φασιστικής ιδεολογίας, ιδιαίτερα από ακροδεξιές παρατάξεις, ή να γίνει αντικείμενο εκμετάλλευσης για κέρδος με μια τουριστική βλέψη. Από την άλλη, η διατήρηση και επανάχρηση του, θα μπορούσε να συμβάλει στην κατανόηση της ιστορίας προς μελλοντική αποφυγή και να σηματοδοτήσει την πορεία προς την δημιουργία μιας νέας πολιτιστικής ταυτότητας με κριτική προσέγγιση (Kordonouri, 2020).

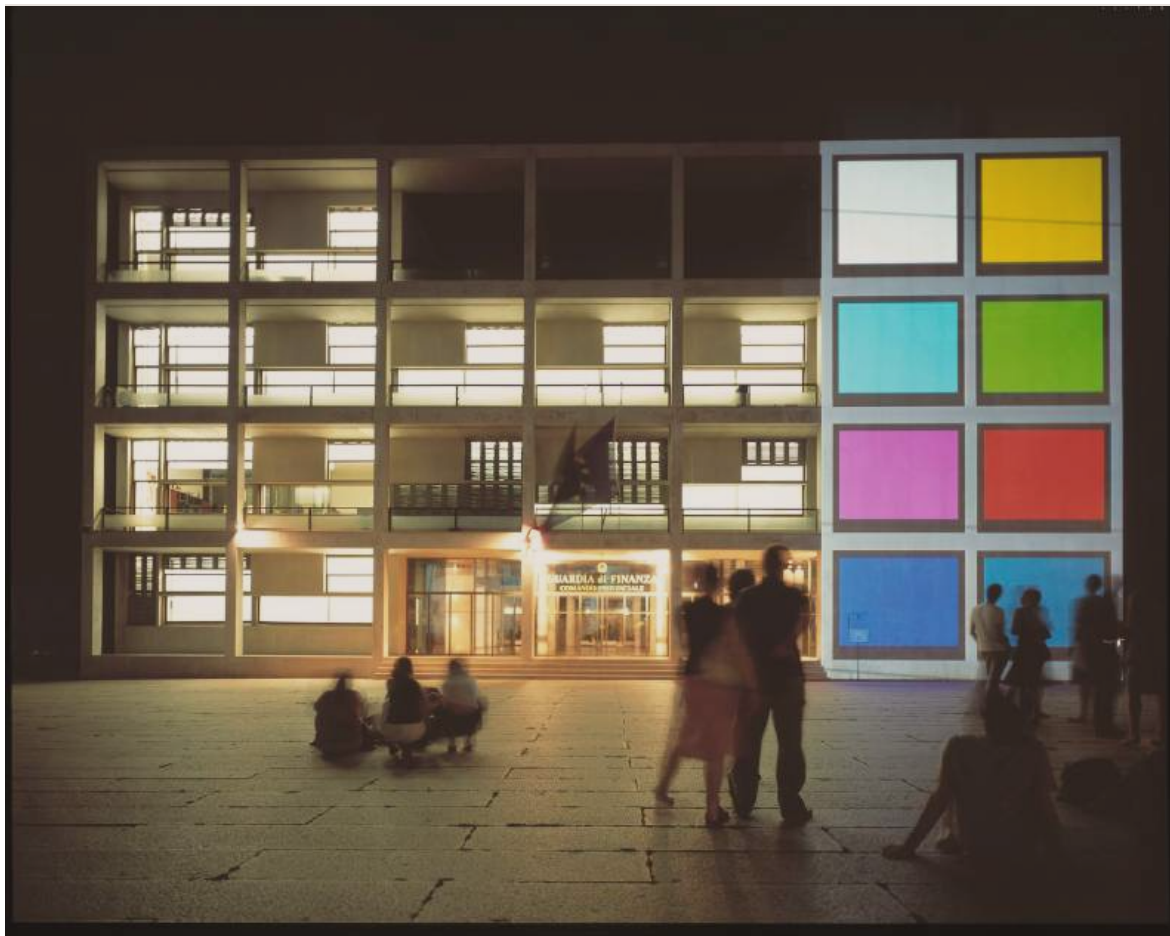
58. Η αφαίρεση του ομοιώματος και η διατήρηση του περιγράμματος του ως αναφορά στο παρελθόν.

59. Εσωτερικό αίθουσας συνεδριάσεων

60. Δράσεις πολιτών στο σημερινό αίθριο

61. Εικαστική παρέμβαση στην πρόσοψη του Casa del Fascio.

3.2

Palazzo della Civiltà Italiana, Ρώμη

Στην περίπτωση του Palazzo della Civiltà Italiana ή Colosseo Quadrato [65], οι απόψεις γύρω από την επανάχρηση του δίδονται. Αντιπροσωπευτικό παράδειγμα της φασιστικής αρχιτεκτονικής και σχεδιασμένο από τους αρχιτέκτονες Giovanni Guerrini, Ernesto Bruno La Padula και Mario Romano, το Palazzo κατασκευάστηκε το 1938-1943 ως μέρος του οικονομικού και διοικητικού κέντρου της Ρώμης, Esposizione Universale Roma [62], για την Παγκόσμια Έκθεση της Ρώμης του 1942.

Η ανάθεση του έργου έγινε από τον Benito Mussolini και ως το εμβληματικότερο κτίριο του συγκροτήματος, αποτέλεσε σύμβολο του φασισμού. Σκοπός του ήταν να στεγάσει την έκθεση ιταλικού πολιτισμού στην οποία οφείλεται και η επιγραφή “Ένας λαός ποιητών, καλλιτεχνών, ηρώων, αγίων, στοχαστών, επιστημόνων, ναυτικών, μεταναστών” [64], ένας στόχος που δεν εκπληρώθηκε ποτέ αφού ξέσπασε ο Β Παγκόσμιος Πόλεμος (EUR S.p.A., 2015).

Το κτίσμα ξεχωρίζει στο αστικό τοπίο με την επιβλητική του κλίμακα και τις καθαρές γραμμές

που του προσδίδουν μνημειακότητα. Το κυβοειδές κτίριο επενδυμένο από τραβερτίνη, διατρέχεται από κεντρικό αίθριο και χαρακτηρίζεται από το πλέγμα από τυπικές ρωμαϊκές αψίδες που διαρθρώνουν τις όψεις του, κάνοντας σαφή αναφορά στην ρωμαϊκή αρχιτεκτονική. Πιο συγκεκριμένα, η επαναλαμβανόμενη χρήση της αψίδας αναφέρεται στην κλασικιστική μορφή του Κολοσσαίου, ενώ ο ορθογώνιος όγκος του σε συνδυασμό με την έλλειψη διακόσμου ανήκουν σε μια πιο μοντέρνα αισθητική (Gardini, 2023). Στις σαφείς αυτές αναφορές, αποδίδεται η προβολή μιας σύνδεσης μεταξύ του ένδοξου ρωμαϊκού παρελθόντος και των κατορθωμάτων του φασιστικού καθεστώτος. Σε επίπεδο ισογείου και στεγασμένα κάτω από τις στοές των όψεων, βρίσκονται μαρμάρινα αγάλματα που δημιουργήθηκαν το 1937 από τους La Padula, Guerrini και Romano. Κάθε γλυπτό αποτυπώνει συμβολικά τις αξίες του ιταλικού λαού, ενώ τα αγάλματα των Διόσκουρων, παρέχουν ακόμα περισσότερη επιβλητικότητα στο Palazzo και προβάλλουν ιδανικά που σχετίζονται με την εθνική ταυτότητα (Casciato, M., & Poretti, S).

62. Αεροφωτογραφία της υπό κατασκευή Esposizione Universale Roma το 1940.

Με την δημοκρατία ως πολίτευμα, το Υπουργείο Πολιτιστικών Αγαθών και Δραστηριοτήτων σε συνεργασία με την EUR S.p.A. προέβη σε αποκατάσταση του μνημείου εξωτερικά και μια αναδιάρθρωση στο εσωτερικό, που διήρκησαν από το 2006 μέχρι το 2008. Το 2015, ο οίκος μόδας Fendi επέλεξε το Palazzo για να στεγάσει τα κεντρικά γραφεία του [63] για τα 15 τουλάχιστον επόμενα χρόνια (EUR S.p.A., 2015), με τον ισόγειο χώρο να στεγάζει μια **μόνιμη έκθεση** με ελεύθερη πρόσβαση (Morby, 2015).

Αξίζει να σημειωθεί ωστόσο πως ακόμα και αν μια τέτοια πρωτοβουλία θεωρητικά συμβάλλει στην ενημέρωση και ευαισθητοποίηση του κοινού, οι αναφορές στο καθεστώς που αντιπροσώπευε είναι ελάχιστες, με το όνομα Μουσολίνι να μην

αναγράφεται ποτέ (Kirchgaessner, 2015). Ενώ λοιπόν είναι σημαντικό ότι κατά την επανάχρηση ενός μνημείου, που αναμφίβολα συνδέεται με το φασιστικό παρελθόν της Ιταλίας, έχουν διατηρηθεί τα αρχιτεκτονικά στοιχεία άθικτα, όπως αναφέρει ο ιστορικός αρχιτεκτονικής Nicoloso, σύμφωνα με τον συγγραφέα Hatherley όσο «ενδιαφέρουσα και ελκυστική μπορεί να είναι η αρχιτεκτονική εκείνης της εποχής, οι αξίες της παραμένουν 'μολυσμένες' και δεν πρέπει να γίνει αποδεκτή ως «απλά ένα ακόμα κομμάτι της Ιταλικής ιστορίας». Ο ίδιος αναφέρει επίσης πως μέσα από την κίνηση της Fendi, προβάλλεται «μια έννοια του καλού γούστου που είναι βαθιά παρόμοια με αυτή της βιομηχανίας της μόδας» που εκφράζει τον ελιτισμό, καταδεικνύοντας τον **κίνδυνο εκμετάλλευσης ενός μνημείου για το κέρδος** (Hatherley, 2015).

63. Μαρμάρινη προσθήκη της Fendi μπροστα απο το μνημείο.

64. Η επιγραφή στο ανώτερο τμήμα της πρόσοψης.

66. Ένα από τα φρέατα του Serbariu. Πίσω διακρίνεται η πόλη της Carbonia.

3.3

Πόλη Carbonia, Σαρδηνία

Για να κατανοηθεί καλύτερα η διαχείριση της κληρονομιάς του Foro Italico ως προς το σύνολο των κτιρίων της σε αστικό επίπεδο, αξίζει να αναφερθεί το παράδειγμα της Carbonia στην Σαρδηνία. Όντας τόπος πλούσιων κοιτασμάτων άνθρακα, η Carbonia ιδρύθηκε το 1938 για να καλύψει τις ενεργειακές ανάγκες της Ιταλίας μέσω της εκμετάλλευσης των φυσικών πόρων της περιοχής. Ένα τέτοιο εγχείρημα όχι μόνο θα συνέβαλε στην οικονομική αυτάρκεια του φασιστικού καθεστώτος, αλλά θα λειτουργούσε και ως μέσο προβολής του. Η πόλη οργανωμένη σε τρεις βασικούς άξονες που συνέκλιναν στο ανθρακωρυχείο Serbariu, καταδείκνυε χωρικά την σημασία της εργασίας στις βιομηχανικές υποδομές. Ο σχεδιασμός της περιλάμβανε το μεταλλευτικό συγκρότημα, τις ζώνες κατοίκησης που διαφοροποιούνταν και διαχωρίζονταν με βάση την ιεραρχία, και την κεντρική πλατεία Piazza Roma.

Όσον αφορά τις ζώνες κατοίκησης των εργατών,

τοποθετήθηκαν έξω από την περίμετρο του κέντρου κοντά στην περιοχή εξόρυξης Serbariu [66]. Ενώ αρχικά ο πληθυσμός οργανώνονταν σε εργατικά σπίτια αγροτικού στυλ, οι ανάγκες του αυξανόμενου πληθυσμού οδήγησαν στην διαμόρφωση συγκροτημάτων κοινωνικών κατοικιών. Η οικιστική περιοχή των στελεχών αντιθέτως, οργανώθηκε σε κατοικίες ορθολογιστικού στυλ με μεσογειακά στοιχεία, όπως το σπίτι του διευθυντή του ορυχείου, τοποθετημένα κοντά στη περιοχή των θεσμικών κτιρίων. Είναι σημαντικό να αναφερθεί πως η εξουσία των διοικητικών κτιρίων, παρά τον φαινομενικά δημόσιο χαρακτήρα τους, συγκεντρωνόταν στην εταιρία που κατείχε το εργοστάσιο παραγωγής. Όντας λοιπόν το κύριο μέσο βιοπορισμού για τους κατοίκους, η ιδιοκτησία χρησιμοποιούνταν ως εργαλείο εκβιασμού για τον έλεγχο των εργαζομένων, με απώτερο σκοπό την δημιουργία μιας κοινωνίας πειθαρχημένης και υποβελημένης στις αρχές του κράτους (Ibello, 2019).

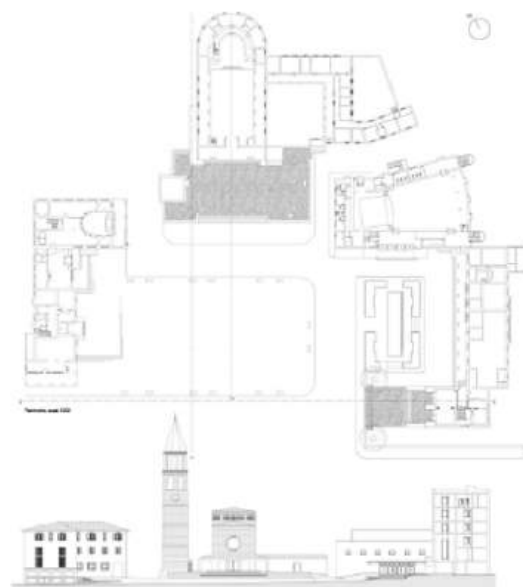
Τα βασικά διοικητικά κτίρια όπως το **κοινοτικό κέντρο των εργατών OND** (Opera Nazionale Dopolavoro), ο **πύργος Lictor** που στέγαζε τα γραφεία του φασιστικού κόμματος, το **δημαρχείο**, το **ταχυδρομείο**, το **θέατρο** και η **εκκλησία San Ponziano**, πλαισίωναν έναν ορθογώνιο χώρο που αποτελούσε τον κεντρικό δημόσιο χώρο της πόλης (Atrium Route, 2021). Η **Piazza Roma [70]** όπως ονομάστηκε, σχεδιάστηκε από τον αρχιτέκτονα Gustavo Pulitzer Finali και αποτέλεσε χώρο φασιστικών παρελάσεων [67], στον οποίο λάμβαναν χώρα τόσο αστικά, όσο και θρησκευτικά δρώμενα. Παρόλη την χρήση της από το φασιστικό καθεστώς και κρίνοντας αυστηρά από το σχεδιασμό της [68], η σύνθεση της απέχει από την απόλυτη συμμετρία και μνημειακότητα καθώς συνθέτει μια δυναμική σχέση με τα κτίρια που την περιβάλλουν στις τρεις πλευρές της (Sanna & Monni, 2013). Η τέταρτη πλευρά που βρίσκεται κατά μήκος της πλατείας και δεν ορίζεται από κάποιο κτίριο, «ανοίγεται» προς την μεταλλευτική εγκατάσταση, χαρακτηριστικό που καταδεικνύει σε σαφή τρόπο την σημαντικότητα της.

Μετά το τέλος του ΄Β Παγκοσμίου Πολέμου και ενώ η οικονομία της Ιταλίας άνθιζε τις δεκαετίες 1950-60, ο πληθυσμός της Carbonia που είχε φτάσει τους 60.000 κατοίκους, αποδεκατίστηκε στο μισό, με τον άνθρακα να αποτελεί πλέον μια μη οικονομικά βιώσιμη επιλογή. Το μεγάλο ορυχείο Serbariu σταμάτησε την λειτουργία του και εγκαταλείφθηκε μέχρι την αποκατάσταση του το 2009 (Ibello, 2019).

Το βιομηχανικό συγκρότημα μετατράπηκε τότε σε ένα **σύνολο εκθεσιακών χώρων** με σημείο αναφοράς το Μουσείο του Άνθρακα. Άλλες εγκαταστάσεις που σχετίζονται με αυτό αποτελούν το κέντρο πανεπιστημιακής εκπαίδευσης, το Μουσείο Παλαιοντολογίας και Σπηλαιολογίας «EA Martel» και το ερευνητικό κέντρο Sotacarbo SpA για την ανάπτυξη τεχνολογιών καθαρής ενέργειας. Το πρώην κτίριο διοίκησης του ανθρακωρυχείου Serbariu στεγάζει πλέον το «Ex-Di' Memorie in Movimento-La Fabbrica del Cinema» με χώρους πολλαπλών χρήσεων, διαδραστικές εκθέσεις, βιβλιοθήκη και εκπαιδευτικά σεμινάρια που διατηρούν και προάγουν την τοπική ιστορία (Museo del Carbone, 2021).

67. Πλήθος κόσμου στην Piazza Roma με αφορμή ομιλία του Duce.

68. Κάτοψη και τομή της Piazza Roma.

69. Παράδειγμα εκθεσιακής μονάδας.

Η πόλη που εγκαταλείφθηκε, διατηρήθηκε ως μνημείο για την μνήμη και ενισχύθηκε πολιτισμικά μέσω του Carbonia Itinerari dell'Architettura Moderna, ενός **συνόλου διαδρομών** που εκτείνονται στην πόλη και συνδέουν τα πιο χαρακτηριστικά σημεία ενδιαφέροντος που διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στην ίδρυση της. Το 2009, τοποθετήθηκαν σε κεντρικούς δρόμους και πλατείες **εκθεσιακές μονάδες** από σίδηρο [69] που παραπέμπει σε αυτό των ορυχείων, για να διηγούνται την ιστορία του τόπου (Comune di Carbonia. 2023).

Με τις εργασίες αποκατάστασης να έχουν αρχίσει από το 2002 από το πανεπιστήμιο Cagliari και την δημοτική αρχή της Carbonia, οι δημόσιοι αυτοί χώροι διατηρούνται και προβάλλονται με τρόπο που ευαισθητοποιεί για το κοινωνικοπολιτικό πλαίσιο στο οποίο δημιουργήθηκαν αντί να αποτελούν καθημερινά κτίρια άνευ περιεχομένου. (Sanjust, 2014)

70. Αποψη της Piazza Roma. Διακρίνονται από τα αριστερά το δημαρχείο, η εκκλησία, το θέατρο και το κτίριο OND.

04.

Η μελέτη της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς της Ρόδου κατά την περίοδο της ιταλικής κατοχής, εστιάζοντας στο Foro Italico και το κοινωνικοπολιτικό της πλαίσιο, αναδεικνύει τους διάφορους παράγοντες που συνέβαλαν στη διαμόρφωση της σημερινής ταυτότητας της. Η ιδεολογική και πολιτική προπαγάνδα της Ιταλίας από το 1912 έως την ένωση της Ρόδου με την Ελλάδα το 1948 δεν περιορίστηκε μόνο στην αλλοίωση της εθνικής της ταυτότητας και στον εξιταλισμό της δημόσιας ζωής, αλλά εκφράστηκε με μεγαλύτερη διαχρονικότητα μέσω των αρχιτεκτονικών και αστικών έργων που πραγματοποιήθηκαν εκείνη την εποχή.

Οι δύο φάσεις αρχιτεκτονικής δημιουργίας, κατά τις οποίες διοίκησαν οι Mario Lago και de Vecchi, έχουν αφήσει το πολιτιστικό τους αποτύπωμα στην πόλη της Ρόδου μέχρι σήμερα. Και οι δύο διαφορετικές προσεγγίσεις, εξυπηρέτούσαν την ανάγκη του φασιστικού καθεστώτος για κυριαρχία στον Μεσογειακό χώρο. Από την μία πλευρά, η χρήση ενός εκλεκτικιστικού ύφους που ενσωμάτωνε στοιχεία της τοπικής αρχιτεκτονικής αποσκοπούσε στην εναρμονισμένη εικόνα μιας μεγαλύτερης ιταλικής επικράτειας. Από την άλλη, ο πλήρης εξαγνισμός των κτιρίων σύμφωνα με τις αρχές του ιταλικού ρασιοναλισμού, επιδίωκε να δημιουργήσει μια ενιαία στρατηγική μεταξύ της Ιταλίας και των κτήσεων της. Η ιδεολογική τους χρήση μέσω της διατήρησης ή

αναμόρφωσης των κτιρίων για να ενταχθούν στις αρχές της μητρόπολης, αντικατοπτρίζεται στην σημερινή πόλη. Η προσαρμογή των κτιρίων σε νέες χρήσεις μετά την απελευθέρωση της Ρόδου και η συνεχής λειτουργία τους μέχρι σήμερα αποτέλεσαν καθοριστικό παράγοντα για την διατήρησή τους, ενώ σε άλλες περιπτώσεις, η σταδιακή τους εγκατάλειψη έχει επιφέρει σημαντικές φθορές όπως στην Νέα Αγορά ή το Εθνικό Θέατρο.

Ο επαναπροσδιορισμός, ωστόσο, μιας φασιστικής αρχιτεκτονικής κληρονομιάς δεν πρέπει να περιορίζεται στην τεχνική διαδικασία της ανακαίνισης, αλλά πρέπει να λαμβάνει υπόψη και την κοινωνική και ηθική διάσταση της. Αναλύοντας ιστορικά και μορφολογικά τα χαρακτηριστικά παραδείγματα ιταλικού ρασιοναλισμού που ανεγέρθηκαν υπό το φασιστικό καθεστώς στην Ιταλία, προκύπτουν σημαντικά συμπεράσματα για την γενικότερη προσέγγιση της διαχείρισης της φασιστικής αρχιτεκτονικής κληρονομιάς.

Στην περίπτωση του Casa del Popolo, ο φασιστικός ρόλος του κτιρίου επαναπροσδιορίστηκε για να ανταποκριθεί στις συγκυρίες της δημοκρατικής κοινωνίας. Με την αφαίρεση των στοιχείων που συνδέονται άμεσα με το ολοκληρωτικό καθεστώς, οι αρχές του μοντερνισμού, στις οποίες βασίστηκε το κτίριο, μπορούν πλέον να αναδειχθούν. Το κεντρικό

Συμπεράσματα

αίθριο έπαψε να είναι ένας περίκλειστος χώρος συγκέντρωσης και ελέγχου του υποστηρικτικού πλήθους και μετατράπηκε σε χώρο που φιλοξενεί εκδηλώσεις και ανοιχτούς δημόσιους διαλόγους για την πολιτική του ιστορία σε σχέση με την αρχιτεκτονική του αξία. Η πιθανή επανάχρηση του ως μουσείο μπορεί να ενθαρρύνει την εκπαίδευση των επισκεπτών του σχετικά με την ιστορία του, ενώ οι καλλιτεχνικές παρεμβάσεις μπορούν να διατυπώσουν νέα νοήματα για τον ρόλο του.

Σε αντίθεση με την πολιτιστική κατά κύριο λόγο χρήση του Casa del Popolo, η επανάχρηση του Palazzo della Civiltà Italiana για τα γραφεία του οίκου μόδας παρουσίασε διαφορετικές προκλήσεις. Η εμπορική του αξιοποίηση αν και συνέβαλλε στην συνέχιση της διατήρησης της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς, εγείρει προβληματισμούς σχετικά με την αλλοίωση της πολιτικής ιστορίας του κτιρίου προκειμένου να κατασκευαστεί μια πιο φιλική προς τους καταναλωτές αφήγηση. Η απολιτικοποίηση του, σε συνδυασμό με την διαχείριση του από τον ιδιωτικό τομέα, φαίνεται πως συμβάλλει στην ερμηνεία μιας φασιστικής αρχιτεκτονικής ως έργο υψηλής αισθητικής, μετατρέποντας το σε αντικείμενο εκμετάλλευσης για οικονομικό κέρδος.

Όπως προκύπτει από τα παραπάνω, μια δημόσια αξιοποίηση της κληρονομιάς μπορεί να εξασφαλίσει

μία άνευ συμφερόντων ευαισθητοποίηση και ενημέρωση του κοινού. Το σύνολο των φασιστικών κτιρίων στην Carbonia έχει μετατραπεί σε ένα υπαίθριο μουσείο που εξιστορεί το ιστορικό της πλαίσιο και οι νέες χρήσεις τους συμβάλλουν στην διαμόρφωση μιας σύγχρονης πολιτισμικής ταυτότητας. Η κεντρική πλατεία χρησιμοποιείται σήμερα ως χώρος κοινωνικής συνάντησης αλλά φιλοξενεί επίσης φεστιβάλ και πολιτιστικές εκδηλώσεις, ολοκληρώνοντας το εγχείρημα.

Η διαχείριση αποτελεί ένα ζήτημα εξισορρόπησης μεταξύ της διαφύλαξης της ιστορικής μνήμης και της αντιμετώπισης των αρνητικών επιπτώσεων που μπορεί να έχει η σύνδεση της με φασιστικά καθεστώτα. Η συγκριτική ανάλυση των παραπάνω παραδειγμάτων αποδεικνύει πως η κατάλληλη πρακτική για κάθε περίπτωση δεν είναι κοινή αλλά συχνά αποτελεί έναν συνδυασμό των διάφορων τρόπων διαχείρισης. Συμπερασματικά, η προσέγγιση δεν μπορεί να είναι αντικειμενική καθώς η διαχείριση πρέπει να απαντάει στις ανάγκες της τοπικής κουλτούρας, των ιστορικών συνθηκών και των κοινωνικών προτεραιοτήτων κάθε τόπου. Ο ανοιχτός δημόσιος διάλογος και η συμμετοχή της κοινότητας μπορεί να εξασφαλίσει πως ο επαναπροσδιορισμός της κληρονομιάς θα συμβάλλει θετικά στην συλλογική μνήμη.

Είναι κρίσιμο λοιπόν να επαναπροσδιοριστεί ο ρόλος της κληρονομιάς του Foro Italico, ώστε τα κτίρια να μην αποτελούν απλά επιβλητικά μνημεία αλλά να λειτουργούν ως μέσο αφύπνισης και πληροφόρησης του κοινού για την ιστορία της Ιταλοκρατίας στην Ρόδο και τις επιπτώσεις της. Σε επίπεδο πόλης, είναι σημαντική η διαμόρφωση μιας πολιτιστικής διαδρομής κατά μήκος του Foro Italico, συνοδευόμενη από επεξηγηματικές πινακίδες στον δημόσιο χώρο. Με αυτόν τον τρόπο μπορεί να αναδειχθεί το ιστορικό και πολιτικό πλαίσιο της εποχής και να παρουσιαστεί η αρχιτεκτονική εξέλιξη των κτιρίων μέχρι σήμερα αλλά και η σκοπιμότητά της. Η σύνδεση αυτής της πορείας με την μεσαιωνική πόλη της Ρόδου που αποτελεί μνημείο της παγκόσμιας πολιτιστικής κληρονομιάς της UNESCO, θα συμβάλλει στην δημιουργία ενός ενιαίου δικτύου ιστορίας στον αστικό ιστό. Αντίστοιχα σε επίπεδο κτιρίου, μπορούν να πραγματοποιηθούν εκπαιδευτικά προγράμματα ή ομιλίες που ενθαρρύνουν τον διάλογο για την ιστορία της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς, της φασιστικής περιόδου και της αντίστασης. Χώροι που φιλοξενούν κοινωνικά δρώμενα σαν το Ακταίον, και συνδέονται πιο άμεσα με την ζωή της πόλης μπορούν ακόμα να στεγάσουν εκθέσεις που αναδεικνύουν το παρελθόν όπως συλλογές φωτογραφικού αρχείου, εικονογραφώντας την εξέλιξη του αστικού τοπίου.

Αντίστοιχα, ένας πιο εικαστικός χαρακτήρας έκθεσης μπορεί να αναδείξει τον πολιτισμό της Ρόδου που υποβαθμίστηκε λόγω των πολιτικών επιδιώξεων της εποχής ή να αμφισβητήσει με καλλιτεχνικές παρεμβάσεις το αρχικό μήνυμα των κτιρίων. Η χρήση τεχνολογίας μπορεί να προσφέρει έναν προσωρινό χαρακτήρα έκθεσης που δεν χρειάζεται να περιοριστεί στο εσωτερικό των κτιρίων αλλά μπορεί να προβληθεί στις όψεις τους, ενισχύοντας την εμπειρία της πολιτιστικής διαδρομής. Με αυτόν τον τρόπο μπορεί να αναδειχθεί ο πολιτισμικός χαρακτήρας σε δημόσιο χώρο, όπως είναι η πλατεία Ελευθερίας, με νέες δράσεις πέρα από τα φεστιβάλ και τις εκδηλώσεις που ήδη πραγματοποιούνται. Με βάση την παραπάνω στρατηγική, προάγεται η συμμετοχή της τοπικής κοινότητάς στην κριτική ανάλυση και επαναξιολόγηση του κοινωνικού ρόλου των κτιρίων, ενισχύοντας την αίσθηση της κοινής ευθύνης.

Ένα τέτοιο εγχείρημα οφείλει λοιπόν να έχει δημόσια διάσταση. Κτίρια που εμφανίζουν πιο έντονα κοσμικό ρόλο από την εποχή της Ιταλοκρατίας μέχρι και σήμερα, όπως το Ξενοδοχείο των Ρόδων, έχουν πολύ περιορισμένη συμβολή καθώς η ευθύνη της επανάχρησης έχει μετατεθεί σε ιδιωτική πρωτοβουλία. Ακόμα και στο πλαίσιο της

σύγχρονης δημοκρατικής κοινωνίας, οι αρχές της καπιταλιστικής κυριαρχίας έχουν επιβιώσει μέσα από χρήσεις αναψυχής και εστίασης, όπως τα λουτρά La Ronda, με αποτέλεσμα η χρήση τους να συνεχίζει να αποτελεί προνόμιο για συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες.

Σε αυτό το πλαίσιο της επαναπροσδιορισμού της φασιστικής αρχιτεκτονικής κληρονομιάς, δεν πρέπει να αγνοείται η αξία της τοπικής αρχιτεκτονικής που συχνά παραμένει ανώνυμη και δεν αναδεικνύεται όσο η κοσμική. Περιοχές όπως τα Μαράσια, που το

φασιστικό καθεστώς προσπάθησε να υποβιβάσει και να εξαλείψει, τείνουν να αλλοιωθούν. Η διατήρηση τους ως αναπόσπαστο κομμάτι της πολιτισμικής ταυτότητας της Ρόδου είναι σημαντική, καθώς μπορούν να διηγηθούν την ιστορία από την πλευρά του τοπικού πληθυσμού. Αναθεωρώντας την σημασία λοιπόν του συνόλου της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς, έναντι της επιβλητικής από την φύση της κοσμικής εξουσίας, είναι δυνατόν να αναδειχθούν νέες πτυχές στην διαμόρφωση της συλλογικής μνήμης.

71. Οι διοικητές C. Maria de Vecchi και Mario Lago στο Palazzo di Governo.

72. Σημερινή αίθουσα συνεδριάσεων Περιφερειακού Συμβουλίου στο κτίριο της Νομαρχίας.

05. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Casciato, M., & Poretti, S. (2002). *Il Palazzo della Civiltà italiana : architettura e costruzione del Colosseo quadrato*. Federico Motta Editore.

Distretti, & Petti,. (2019). *The Afterlife of Fascist Colonial Architecture: A Critical Manifesto*. Future Anterior: Journal of Historic Preservation, History, Theory, and Criticism.

Etlin, R. (1991). *Modernism in Italian Architecture, 1890-1940*. Cambridge: The MIT Press.

Grau, V., & Welch Guerra, M. (Eds.). (2024). *Histories of Urban Planning and Political Power: European Perspectives (1st ed.)*. Routledge.

Καρανάσος, Κ. (2009). *Η πολιτική για τον σχεδιασμό του χώρου και την διαχείριση των μνημείων στην πόλη της Ρόδου κατά την ιταλική ακτοχή 1912-1947*. Αθήνα.

Κολώνας, Β. (2002). *Ιταλική Αρχιτεκτονική στα Δωδεκάνησα, 1912-1943*. Αθήνα: Εκδόσεις Ολκός.

Kordonouri, T. (2020). *Casa del Fascio: Turning a 'difficult heritage' into a museum*. Green Lines Bookseries on Heritage Studies.

Macdonald, S. (2018). *Endorsement effects and warning potentials: Architecture from totalitarian eras as heritage*. Håkan Hökerberg (Ed.) *Architecture as Propaganda in Twentieth-Century Totalitarian Regimes*. History and Heritage, Florence: Polistampa.

Martinoli, S., & Perotti, E. (1999). *Architettura coloniale italiana nel Dodecaneso 1912-1943*. Torino.

Orlandi, L. (2010). *Italian Architects and Scholars in the Levant: The case of Rhodes and the Dodecanese Islands under the Italian Fascist*. Portugal.

Παπακωστοπούλου, Σ., & Διαμάντη, Λ. (2023). *Foro Italico: Κτήρια Ιταλοκρατίας, Η συνεισφορά τους στην συγκρότηση της πόλης*. Ε.Μ.Π

Πίττας, Κ. (2013). *Casa del Fascio-Casa del Popolo: Αρχιτεκτονική, Εξουσία και Πολιτική*. Ε.Μ.Π.

Sanna, A., & Monni, G. (2013). *Recovery and reuse of the Carbonia's dwellings. Proposal for a "Handbook for the Recovery of Modernist Building", Built Heritage 2013 Monitoring Conservation Management*.

Sanjust, P. (2014). *Restoration of the public spaces in Carbonia – Italy, REHAB 2014 Proceedings of the International Conference on Preservation, Maintenance and Rehabilitation of Historical Buildings and Structures*.

Τσιρπανλής, Ζ. Ν. (1998). *Ιταλοκρατία στα Δωδεκάνησα 1912-1943 Αλλοτρίωση του ανθρώπου και του περιβάλλοντος*. Ρόδος: Έκδοση Γραφείου Μεσαιωνικής Πόλης Ρόδου

Χατζηκαντής, Ε. (2017). *Η αρχιτεκτονική του ιταλικού εποικισμού στη Ρόδο [ξένοι στα ξένα]*. Α.Π.Θ.

Χριστοφυλάκης, Σ. Δ. (2021). *Η Αρχιτεκτονική της Ιταλοκρατίας ως μέσο υποβολής και οικειοποίησης του χώρου στα Δωδεκάνησα (1912-1945)*. Αθήνα.

Άρθρα και δημοσιεύσεις

Comoglio, G. (2022). *Terragni's Casa del fascio in Como: a metamorphosis on Domus*. domus.

Γεωργαλλίδης, Σ. (2017). Το Ακταίον των Τούρκων, των Ιταλών, των Ροδίων. (Ρ. Λουλουδάκη, Δημοσιογράφος)

Hatherley, O. (2015). *Fendi vidi vici: when Fashion flirts with Fascism*. The Architectural Review.

Ibello, J. (2019). *Carbonia: The Machine Town*. European Heritage Times.

Kirchgaessner, S. (2015). *Fendi rejects criticism over new HQ in Mussolini propaganda building*. The Guardian.

Κωσταντζός, Λ. (2020). *Η Νέα Αγορά των ονείρων μας και της φτωχής πραγματικότητας*. (Ρ. Λουλουδάκη, Δημοσιογράφος)

Λιμαντζάκης, Γ. (2015). *Από την απελευθέρωση στην ενσωμάτωση της Δωδεκανήσου στην Ελλάδα (31.3.1948)*. Αγώνας Κρήτης.

Morby, A. (2015). *Fendi moves headquarters into iconic Mussolini-commissioned building*. dezeen.

Potz, P. & Scheffler, N. (2023). *Integrated Approaches to 20th Century Dissonant Heritage in Europe. Multi-vocal perspectives and strategies explored in the Urban Agenda*. In Situ.

Εκθέσεις και συνέδρια

Albert, M.-T. (2020, 2016, 2010). *Culture, Heritage and Identity - Series of lectures on Cultural Heritage in the 21st Century - Opportunities and Challenges*. Berlin, Beijing, Krakow.

Ballester, P. (2019). *Esposizione Universale di Roma EUR*.

Roma- world's fair 1936- 2006. The community of memories rediscover?, In B. Rath (Convenor), *Cross national transfer of planning ideas and local identity, Proceedings of the 12th International Planning History Society Conference*, 12(1), pp. 283-300.

Ηλεκτρονικές πηγές

Aesthetic of Resistance. (2005). *The Aesthetic of Resistance*. Ανάκτηση από <https://far-staging.vercel.app/projects/the-aesthetic-of-resistance>

Atrium Route. (2021). *Carbonia. Atrium Route*. Ανάκτηση από <https://www atriumroute.eu/heritage/sites/carbonia> <https://www.europeanheritagetimes.eu/2019/04/13/carbonia-the-machine-town/>

Comune di Carbonia. (2023). *CIAM - Carbonia Itinerari di Architettura Moderna*. Comune di Carbonia. Ανάκτηση από <https://www.comune.carbonia.su.it/vivere-il-comune/info-citta/ciam/>

EUR S.p.A. (2015). *Palazzo della Civiltà Italiana*. Ανάκτηση από <https://www.eurspa.it/en/the-city-within-the-city/estate/historical-buildings/palazzo-civiltà-italiana>

Gardini, A. (2023). *Fascist architecture in Rome*. JSTOR Daily. Ανάκτηση από <https://daily.jstor.org/fascist-architecture-in-rome/>

Museo del Carbone. (2021). *Le altre strutture. Museo del Carbone*. Ανάκτηση από <https://www.museodelcarbone.it/la-visita/le-altre-strutture/>

Παπαχριστοδούλου, Ι., Παλαιοθόδωρος, Δ., Βαξεβάνης, Γ., Σπυροπούλου, Β., Μπαζίνη, Ε., Πατσιαδά, Β., & Σέληνη, Α. (2006). *Πολιτιστική Πύλη του Αρχιπελάγους του Αιγαίου*. Ανάκτηση από <http://www.ehw.gr/l.aspx?id=6888>

Grande Albergo Di Rose. (n.d.). *History*. Ανάκτηση από <https://www.gadr.gr/history/>

06. ΠΗΓΕΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

1. Κολώννας, Β. (2002). Ιταλική Αρχιτεκτονική στα Δωδεκάνησα, 1912-1943. Αθήνα: Εκδόσεις Ολκός. 11
2. Κολώννας, Β. (2002). Ιταλική Αρχιτεκτονική στα Δωδεκάνησα, 1912-1943. Αθήνα: Εκδόσεις Ολκός. 14
3. Γεωργαλλίδης, Σ. (2018). Η Ρόδος του χτές 17
4. Κολώννας, Β. (2002). Ιταλική Αρχιτεκτονική στα Δωδεκάνησα, 1912-1943. Αθήνα: Εκδόσεις Ολκός. 19
5. Κολώννας, Β. (2002). Ιταλική Αρχιτεκτονική στα Δωδεκάνησα, 1912-1943. Αθήνα: Εκδόσεις Ολκός. 19
6. Προσωπικό κολλάζ (φωτογραφίες απο: Δοντάς, Σ. (2012). Ρόδος, εκατό χρόνια φωτογραφίας, 1850-1950. Θεσσαλονίκη: Ζήτη. και Φωτογραφικό αρχείο Γεωργαλλίδη Σταύρου) 20
7. Κολώννας, Β. (2002). Ιταλική Αρχιτεκτονική στα Δωδεκάνησα, 1912-1943. Αθήνα: Εκδόσεις Ολκός. 23
8. ΤΕΕ- Τμήμα Δωδεκανήσου, (2005). Η Ρόδος εκτός των τειχών 1522-1947. Ρόδος 24
9. ΤΕΕ- Τμήμα Δωδεκανήσου, (2005). Η Ρόδος εκτός των τειχών 1522-1947. Ρόδος 24
11. <https://www.skyrodos.gr/> 25
10. Κολώννας, Β. (2002). Ιταλική Αρχιτεκτονική στα Δωδεκάνησα, 1912-1943. Αθήνα: Εκδόσεις Ολκός. 25
12. Κολώννας, Β. (2002). Ιταλική Αρχιτεκτονική στα Δωδεκάνησα, 1912-1943. Αθήνα: Εκδόσεις Ολκός. 26
14. <http://tourism.rhodes.gr/?p=10327&lang=de> 26
13. S. Martinoli, E. Perotti, Architettura coloniale italiana nel Dodecaneso 1912-1943, Torino 1999 26
15. https://www.rhodesguide.com/el/travelguide/rhodes_monuments.php?ssp=2128
16. <https://www.bankofgreece.gr/enimerosi/grafeio-typoy/anazhthsh-enhmerwsewn/enhmerwseis?announcement=b971152b-9f53-4155-9543-a3d47e8c71be> 28
17. Φωτογραφικό αρχείο Γεωργαλλίδη Σταύρου 29
18. Φωτογραφικό αρχείο Γεωργαλλίδη Σταύρου 29
19. Φωτογραφικό αρχείο Γεωργαλλίδη Σταύρου 30
20. Φωτογραφικό αρχείο Γεωργαλλίδη Σταύρου 30
21. https://www.rhodesguide.com/el/travelguide/rhodes_monuments.php?ssp=1531
22. <https://www.rodiki.gr/article/347162/pote-ki-apo-poion-ktisthkan-ta-italika-kthria-ths-rodoy> 32
23. <http://2epal-rodou.dod.sch.gr/2019/02/24/episkepsi-sto-protodikeio-rodoy/> 32
24. <https://dsrnet.gr/photos/> 33
25. <https://dsrnet.gr/photos/> 33
26. Google earth 34
27. Φωτογραφικό αρχείο Γεωργαλλίδη Σταύρου 35
28. Κολώννας, Β. (2002). Ιταλική Αρχιτεκτονική στα Δωδεκάνησα, 1912-1943. Αθήνα: Εκδόσεις Ολκός. 35
29. Φωτογραφικό αρχείο Γεωργαλλίδη Σταύρου 36
30. ΤΕΕ- Τμήμα Δωδεκανήσου, (2005). Η Ρόδος εκτός των τειχών 1522-1947. Ρόδος 38
31. Προσωπικό φωτογραφικό αρχείο 38
32. ΤΕΕ- Τμήμα Δωδεκανήσου, (2005). Η Ρόδος εκτός των τειχών 1522-1947. Ρόδος 39
33. 39
34. <https://www.stirixistech.com/stirixis-projects/nomarxiako-megaro/> 40
35. Κολώννας, Β. (2002). Ιταλική Αρχιτεκτονική στα Δωδεκάνησα, 1912-1943. Αθήνα: Εκδόσεις Ολκός. 42
36. ΤΕΕ- Τμήμα Δωδεκανήσου, (2005). Η Ρόδος εκτός των τειχών 1522-1947. Ρόδος 42
37. Προσωπικό φωτογραφικό αρχείο 43
38. ΤΕΕ- Τμήμα Δωδεκανήσου, (2005). Η Ρόδος εκτός των τειχών 1522-1947. Ρόδος 44

40. Διαμάντη, Λ., & Παπακωστοπούλου, Σ. (2023). FORO ITALICO: ΚΤΗΡΙΑ ΙΤΑΛΟΚΡΑΤΙΑΣ, Η ΣΥΝΕΙΣΦΟΡΑ ΤΟΥΣ ΣΤΗΝ ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ. Ε.Μ.Π. 44
39. Φωτογραφικό αρχείο Leonas Garbažauskas 44
41. <https://www.dimokratiki.gr/04-01-2023/ena-oneiro-ginetai-pragmatikotita-dimoprateitai-to-ethniko-theatro-rodoy/> 44
42. Διαμάντη, Λ., & Παπακωστοπούλου, Σ. (2023). FORO ITALICO: ΚΤΗΡΙΑ ΙΤΑΛΟΚΡΑΤΙΑΣ, Η ΣΥΝΕΙΣΦΟΡΑ ΤΟΥΣ ΣΤΗΝ ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ. Ε.Μ.Π. 46
44. ΤΕΕ- Τμήμα Δωδεκανήσου, (2005). Η Ρόδος εκτός των τειχών 1522-1947. Ρόδος 46
43. S. Martinoli, E. Perotti, Architettura coloniale italiana nel Dodecaneso 1912-1943, Torino 1999 46
45. <https://ronda.gr/the-building/> 46
46. Google Earth 47
47. Προσωπικό φωτογραφικό αρχείο 47
48. <https://rhodeswelcome.gr/casino/> 48
49. <https://rhodeswelcome.gr/casino/> 48
50. <http://grande-albergo-delle-rose.rhodes.hotels-rhodes.net/el/> 49
51. <https://rhodeswelcome.gr/casino/> 50
52. S. Martinoli, E. Perotti, Architettura coloniale italiana nel Dodecaneso 1912-1943, Torino 1999 51
53. <https://melbourneblogger.blogspot.com/2019/07/impressive-fascist-architecture-in-como.html> 54
54. <https://eardleydesign.com/halls/como/> 55
55. <https://architecturesstyle.com/casa-del-fascio/> 55
56. <https://www.archdaily.com/312877/ad-classics-casa-del-fascio-giuseppe-terragni> 56
57. Eisenman, Peter. (2003) 56
58. Schumacher, L. Thomas. (1991) 57
59. <https://www.starflyt.com/mariomanzi/projects/casa-del-fascio> 58
60. <https://dearchitetti.it/news/mcm-milan-capital-of-the-modern-presentation-como-casa-del-fascio/> 58
61. <https://far-staging.vercel.app/projects/the-aesthetic-of-resistance> 59
62. <https://it.wikipedia.org/wiki/EUR#/media/File:EURQUARANTA.jpg> 61
63. <https://www.alamy.com/stock-image-the-palazzo-della-civiltà-italiana-known-as-the-white-marble-square-164525436.html> 62
64. <https://www.alamy.com/stock-image-the-palazzo-della-civiltà-italiana-known-as-the-white-marble-square-164525436.html> 62
65. https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Palazzo_della_Civilt%C3%A0_Italiana_in_2018.04.jpg 63
66. <https://www.europeanheritagetimes.eu/2019/04/13/carbonia-the-machine-town/> 64
67. https://www.omnia.ie/index.php?navigation_function=2&navigation_item=%2F08602%2FAttualitaA141631&repid=1 67
68. https://www.researchgate.net/figure/Carbonia-relief-of-the-piazza-Roma-before-the-restoration-project_fig5_269048218 67
69. https://archivio.comune.carbonia.su.it/images/utilita/archivio/premio_paesaggio/1337599053072_13_posters-carbonia-landscape%20%287%29.pdf 68
70. Di Sailko - Opera propria, CC BY 3.0, <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=96157230https://www.europeanheritagetimes.eu/2019/04/13/carbonia-the-machine-town/> 69
71. Διδακτορική διατριβή, Ανδρέας Μαυρίδης, Η ΡΟΔΟΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ ΜΕΧΡΙ ΤΗΝ ΕΘΝΙΚΟΛΟΚΛΗΡΩΣΗ (1912-1947). Ο ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗΣ ΡΟΔΟΥ ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ (1913-1946), ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ 73
72. Προσωπικό φωτογραφικό αρχείο 73
73. Google earth

73. Αεροφωτογροφία της Ρόδου σήμερα. Διακρίνονται επισημασμένα τα κτίρια της Ιταλοκρατίας κατά μήκος της οδού 7ης Μαρτίου.

